

III. SELİM DÖNEMİNDE İNŞAAT ORTAMINI YÖNLENDİREN İKİ FRANSIZ MÜHENDİS VE KALE TAMİRLERİ

Oya Şenyurt*

Özet

Bu makalede; III. Selim'in iktidarında, Karadeniz'in batısında konumlanan Osmanlı kalelerinin İstanbul'da bulunan iki Fransız mühendisin kararları doğrultusundaki tamirleri incelenmiştir. Akkirman, Bender, İsmail, Kili gibi bazı büyük kalelerin tamirleri, tabya ve palanka inşaatlarındaki süreç belgeler yardımıyla izlenmiştir. Fransız mühendisler, François Kauffer ile Joseph Gabriel Monnier'in kale yapımları hakkındaki önerileri ve bunun için hazırladıkları raporlar; inşaat süreçlerinin anlaşılmasını olanaklı hale getirmektedir. Bununla birlikte, kalelerde ve çevresinde yaşayan ahali, paşalar, bina eminleri de kendi düşünceleri ile inşaat sürecine katkı sağlamıştır. Bu bakış açısıyla, kalelerin içinde olduğu inşaat ortamı, inşaat işlerinin yapılabilmesi ve iletişimin sağlanabilmesi için geliştirilen terminoloji, inşaat usulleri, kullanılan inşaat malzemeleri makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Tabya ve kale inşaatları, III. Selim dönemi, Fransız mühendisler, François Kauffer, Joseph Gabriel Monnier.*

Abstract

Two French Engineers Guided the Construction Environment and the Repair of Castles in Selim III Period

In this article, the repairs of the Ottoman castles located west of the Black Sea were examined in line with decisions of two French engineers in İstanbul rule of Selim III. Repairs of the some great castles as Ak-kerman, Bendery, İzmail, Kilia and construction period of their redoubts was defined through documents in Ottoman archive. Suggestions in the reports prepared for the Ottoman castles by two French engineers who François Kauffer and Joseph Gabriel Monnier make possible to understand construction periods of castles. At the same time, the people living in and around castles, generals and construction custodians with their thoughts were contributed to the process of construction. From this perspective, construction environment and procedures, materials used in constructions, the terminology which developed to perform construction works and to provide communication were examined in this article.

Key words: *Ottoman Empire, Redoubt and castle constructions, Reign of Selim III, French engineers, François Kauffer, Joseph Gabriel Monnier.*

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Kocaeli, oyas026@gmail.com.

Giriş

III. Selim döneminde imparatorluk sınırları içinde tamirat işlerinin çoğu, kalelere aittir ve bunların kayıt altına alınması ile oluşmuş kalabalık bir belge koleksiyonu Başbakanlık Osmanlı Arşivi fonlarında mevcuttur. Belge özetleri incelendiğinde, tamirler ve tabya ilaveleri yapılan yaklaşık 65 farklı kale ismine rastlanmıştır. Bunlardan çoğu, siyasi ortamın şartları gereği savunma önceliği olan Karadeniz'in batı kıyılarında yer alan irili ufaklı kale yapılarıdır. Makalede, III. Selim döneminde önem arzeden kale yapımlarının tümüne değinmek mümkün olamayacaktır. Dolayısıyla, metodoloji belirlerken, III. Selim döneminde kale yapımlarında söz sahibi olan kişilerin görev aldığı kalelerle ilişkili bir araştırmanın sonuçlarının paylaşılması hedeflenmiştir. Diğer bir deyişle, şahıslar, binalar ve inşaat usullerinin ilişkileri; III. Selim'in tahtta olduğu ilk on yılda anlamlı bir bütün halinde incelenmiştir.

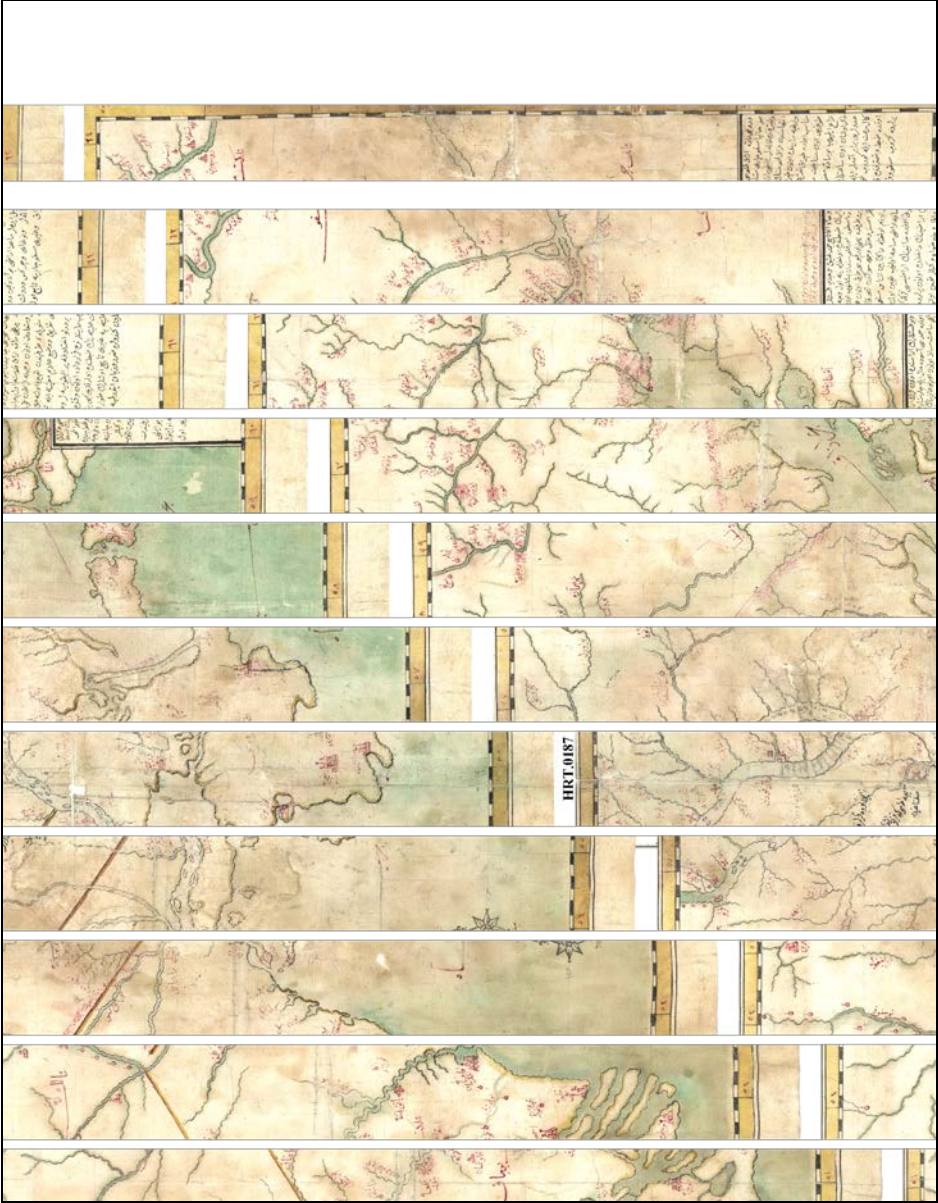
Belgelerin ele alınmasından sonra, metnin oluşturulması sırasında; daha önce üzerinde durulması gerektiği tahmin edilmeyen pek çok açıklama, anlamlandırma ve inceleme yapılmasına gerek olduğu burada dile getirilmelidir. Bu dönemin inşaat malzemesi ve yapım usullerine ilişkin terminolojinin açıklığa kavuşturulması, inşaat pratiğinin anlaşılması açısından önemli görünmektedir.

Belgelerde adı geçen Bender, Akkirman, Kili ve İsmail kaleleri¹ III. Selim döneminde stratejik önemi olan büyük savunma yapılarıdır. Diğer taraftan, Boğaz kaleleri de aynı tasnifin içine dahil edilebilirler. Bu önemli ve büyük savunma yapılarının yerlerinde görsel analizlerle yapılan deneyimler, makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Burada, metinler üzerinde bir değerlendirme ve inşaat pratiğinin gerçekleşmesine yardımcı olan dil üzerinden kale inşaat ve tamiratlarının anlaşılmasına çalışılmıştır.

Makalede incelenen III. Selim dönemine ait süreç F. Kauffer ve Joseph Gabriel Monnier'in faaliyet gösterdiği yıllara rastlamaktadır. İki Fransız mühendisin çalışmaları; kale inşaatlarındaki sürecin izlenmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, askeri savunma için yaratılan inşaat alanının aktörlerinin sadece bu iki mühendis ile sınırlı olmadığı; kale ahali, bina eminleri, kalfalar, paşalar ve en önemli karar verici organ sultan III. Selim'i kapsayan geniş bir kadronun varlığı da göz önünde tutulduğunda; onların görüşlerini de içeren tartışmalı bir ortamdaki inşaat süreci ve usulleri makalede ele alınmıştır.

¹ Bender Kalesi Karadeniz'in kuzeybatısından, Akkirman, Kili ve İsmail kaleleri ise Kırım ve Kuzey Karadeniz tarafından gelebilecek Rus saldırılarını püskürtmek için kullanılmaktaydı. Bkz. Yıldız 2006, s.108.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

Harita 1: BOA., HRT.h, Gömlek no:187². Ölçek 1/500.000.

² Osmanlı Devleti Avrupası-Kuzeydoğu, muhtemelen 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına göre elle yapılmış Osmanlı-Rus sınırı haritası. Tahmini tarih 27 L 1188/31.12.1774. Anlaşmanın 4. ve 5. maddelerine ait talimat sağ alt köşeye yazılmış, kalelerin yerleri gösterilmiştir.

François Kauffer ve Joseph Gabriel Monnier'in Faaliyetleri

Yol ve köprü mühendisi François Kauffer'in almış olduğu eğitim hem topoğrafya çıkarma yöntemleri hem de harita oluşturma üzerinedir. Kauffer, 1776 yılında kont Marie-Gabriel de Choiseul-Gouffier'in Yunanistan seyahatine eşlik eder. Bu dönemde kendi ölçümlerine (rölöve) dayanan birçok harita üretir, bunlar daha sonra Choiseul-Gouffier'in Pitoresk Yunanistan Seyahati'nin ilk cildinde yayınlanır. Choiseul-Gouffier, 1784 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda "Fransa Sefir-i kebir" (büyükelçi) olmuştur. Osmanlı ordusunun modernleşmesine katkıda bulunmak üzere davet edilen askeri mühendislerden ve donanma uzmanlarından oluşan bir Fransız heyet ile birlikte, Kauffer onun izinden İstanbul'a gelir. François Kauffer Boğaziçi, Marmara Denizi, Çanakkale ve Karadeniz girişini kapsayan bölgelerde birçok triangülasyon (nirengi), topografik ölçümleme (rölöve) ve harita derleme projelerinde kartograf olarak yer alıp yönetmiştir. Bu sırada peyzaj desinatörlüğü ve mühendislik yetkinliğini de sergilemiştir³.

1788-89 Rusya savaşı ardından oluşmuş olan yeni sınır çevresinde Karadeniz'in kuzey ve batısındaki Türk kalelerinin (Akkirman, Kilia/Kili) teftişinde ve güçlendirilmesinde görev almıştır. Kauffer, Sultan III. Selim için birçok harita derler ve John Spencer-Smith'le birlikte Boğaz'ın savunma noktalarını güçlendirir. Bu haritalar arasında, Napolyon'un Mısır seferinin birçok farklı yönlerini sergileyen bir harita ile ayrıntılı bir Akdeniz haritası bulunmaktadır. Kauffer'in parlak kariyeri 1789 Fransız İhtilali ile tehlikeye girmiştir. Kralcı ve Choiseul-Gouffier'nin sadık hizmetkârı olan Kauffer, Yeni Rejim'e olan muhalefeti konusunda onun yanında yer almıştır. Hatta 1792'de Paris'te Choiseul-Gouffier adına sadrazamın mektubunu teslim etmeye yeltenirken yakalanıp Fransa'da cezaevinde birkaç hafta tutuklu kalmıştır. Kauffer serbest bırakılır bırakılmaz İstanbul'a döner. Ancak, Choiseul-Gouffier, St. Petersburg'a sığınmak üzeredir ve yeni bir Fransa büyükelçisi yerini alacaktır. Bu durumda Kauffer Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetine girme kararı alır. 1792 yılının sonlarından itibaren askeri mühendis ve harita mühendisi olarak Devlet-i Aliyye'ye hizmet etmeye başlamıştır. 1799 yılı Mart ayının sonunda, Kauffer yakın zamanda Osmanlı-Rus kanadının Fransızlardan aldığı Korfu Adası'nın haritasını hazırlar. Bu harita büyük ihtimalle Osmanlı donanması subaylarının krokilerine dayanarak hazırlanmıştır. Kauffer, Türkçe yazılı açıklamaları Fransızca'ya çevirip müttefiklere aktarmıştır. 1801 yılı

³ Frumin 2011, 96. Bu bilgiler, Mitia Frumin'in hazırladığı "François Kauffer (1751-1801): Le Destin D'un Cartographe Français Au Service De L'étranger" başlıklı Fransızca makaleden alıntılanmıştır. Makale, Öğr. Gör. Dr. Hande Ersöz Demirdağ (YTÜ Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fransızca Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bunun için kendilerine teşekkürü borç biliyorum.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

Şubat'ında zatürreye bağlı ani ve beklenmedik ölümü, 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet eden en önemli batılı mühendis ve haritacılarından birinin parlak kariyerine son vermiştir⁴. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kauffer için yazılmış bir belge özetinde tarihi kesin olarak görülen en geç dönemli belge, Kauffer'in marifetiyle Levend Çiftliği'nde yaptırılan ocak masrafının ödenmesi için 9 Z 1216/12.4.1802'de yazılmıştır⁵. 1801 yılında Kauffer'in vefat ettiği kabul edildiğinde, bir senelik gecikmeyle, bu tarihten sonraya ait Kauffer'in adının geçtiği, kesin tarihli başka bir kayda rastlanmamıştır.

Boğaz kalelerinin takviyelerinin yapılması ve inşası gerekli mahalleri kontrol etmesi için Mühendis Kauffer, Karadeniz kalelerine gitmek üzere görevlendirilmiştir. Kauffer, Boğaz'daki "kılâ'-ı tis'a"yı (dokuz kale)⁶ ayrı ayrı kağıtlara resmettikten sonra Boğaz'ın mevcut durumunu ve sözkonusu kalelere yeniden inşa ve ilave edilecek tabya ve istihkâmâtı bir başka paftada sunmuştur. Her bir sorunu madde madde beyan ettiği ve bunların Fransızca olması nedeniyle çevirilerinin yapılarak tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Sözkonusu kalelerin inşa edilecek mahallerinin resmedildiği görüldüğünden ve vakit geçirmeden bir bina emininin atanması gerektiğinden Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn kapıcıbaşlarından akla gelen birkaç kişinin adı bir kağıda yazılarak sultana takdim edilmiştir.

Kısa süre de olsa, imparatorluğun başkentinde F. Kauffer ile karşılaşan ve aynı ortamda çalışma fırsatı sağlayan diğer mühendis ise Joseph Gabriel Monnier'dir. 29 Mart 1745 yılında Bourg-en-Bressé'de doğmuştur. Hukukçu ve doktor bir ailenin dokuzu hayatta kalabilmiş 13 çocuğundan altıncısıdır. Bourg'daki Cizvit Koleji'ndeki çalışmaları sırasında matematiğe eğilim gösterdi ve kariyerindeki ilerlemesini askeri mühendislik alanında kurgulamaya karar

⁴ Frumin 2011, s.96.

⁵ Bunun için bkz. BOA., 9 Z 1216, C. ML., Dosya no: 544, Gömlek no: 22347. Belgede, Edirne ve İslimye'de görev yapan bazı memurların harcırahları, Üsküdar Ocağı için imal edilen harik tulumbası, ısınma veya yemek pişirmek için Levent Çiftliği'nde Kauffer'e inşa ettirilen ocak masrafı toplam 902 kuruş olarak hesaplanmıştır.

⁶ Bazı belgelerde geçen kale-i tisa (dokuz kale), kale-i erbaa (dört kale), kale-i hamse (beş kale), kale-i seba (yeddi kale) ifadeleri tabyalarla birlikte Karadeniz Boğazı içinde ve dışında bulunan bazı kale gruplarıdır. Ancak, bu kale gruplarının içinde tek tek hangi kaleleri ve tabyaları içerdiğine dair bilgilere ulaşılammıştır. III. Selim döneminde yedi kale ve dört kale için nizamnameler düzenlenerek Karadeniz Boğazı üzerindeki mevcut tahkimatın tamiri ve yenilerinin yapılması sağlanmıştır. Bunlardan yedi kale veya yedi hisar olarak geçen yapıların içinde, Rumeli Feneri, Anadolu Hisarı, Garibçe Hisarı, Poyraz Limanı, Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı'nın bulunduğu tespit edilmiştir. Dört hisar veya dört kale olarak geçen yapıların içinde Anadolu Kavağı, Rumeli Kavağı, Yuşa ve Telli Dalyan Tabyaları ifade edilmektedir. Bunun için bkz. Mahmud Râif Efendi 1798, s.30, 32. Ayrıca bkz. Beydilli ve Şahin 2001, s.58-59.

verdi. İstanbul'daki ilk görevi, 1784-1788 arasında rastlar ve III. Selim döneminden önceye tarihlenir. 28 Ekim 1784 yılında mühendislik (Mühendishâne) okulunu kurmuştur. Monnier okulun açıldığı ilk gün yanındaki 10-12 öğrencisi ile Tophane'ye giderek, kağıt üstünde ön istihkâm güçlendirme çizimleri yaptıklarını ve ilk dersi bu biçimde geçirdiklerini söylemektedir. Okulda 1786 yılı 22 Ağustos'a kadar 148 ders verilmesi hedeflenmiştir. Monnier dışında, Fransız görevlilerin (officier) ders yapabilmeleri için iki Ermeni tercüman yanlarında hizmet vermiştir. Monnier'in imparatorlukta ikinci görevi III. Selim dönemindedir. 1793 yılında Bâb-ı âlî, görevlendirmeyi istediği subay ve teknisyenleri içeren listeyi sunduğunda, listenin içinde Ober ve Monnier de yer almaktaydı. Monnier, 1793-1797 yılları arasında yaklaşık üç yıl boyunca imparatorluğa ikinci kez hizmet vermiştir⁷. Fransız eğitmen olarak Monnier'e Boğaz'da gerçekleştirilecek savunma çalışmalarını yürütme görevi verildi. Monnier, Boğaziçi ve Marmara Denizi'nin haritasının çıkartılması, gerekli yerlere yeni müstahkem mevki inşasıyla Boğaz girişlerinin tahkimi ve İstanbul'un özellikle bir Rus saldırısına karşı savunulur hale getirilmesi amacını taşıyan ve bazıları Baron de Tott tarafından başlatılmış veya yapılmış işleri yeniden ele alarak durumlarını güncelleştirmek ve daha iyi hale getirmek gibi okul dışı hizmetler için görevlendirilmiştir⁸. Edinilen bilgilere göre, Rumeli kavağındaki bataryalar 1783 yılında Toussaint tarafından kugulanmış, 1794 yılında Monnier tarafından sayısı artırılmıştır. Büyük Liman bataryası Lafitte ve Monnier tarafından, Anadolu Kavağı 1783 yılında Kaptan Hasan Paşa yönetiminde Toussaint tarafından inşa edilmiştir. 1794 yılında Monnier tarafından yükseltilmiştir. Yuşa Bataryası ise 1795 yılında Monnier tarafından inşa edilmiştir⁹.

Fransız Mühendis Monnier'in tespit edilebilen icraatından biri, Karadeniz'de yer alan kalelerle ilgili olarak Kauffer ile hem aynı anda faaliyet gösterdiklerini hem de fikir karşılığına düştüklerini gösterir. Monnier'in çizdiği İğneada, Karaburun ve Kilyos kaleleri ile Dalyanburnu için yaptığı tabya resmi (plan) Mustafa Reşid Efendi tarafından Mühendis Kauffer'e gösterilmiş, İğneada'ya kurulan kale resmini beğenen Kauffer, 25 zirâ¹⁰ daha geniş olmasını istemiştir. Karaburun'daki kalenin daha önce temeli atılmış ve resim gereğince

⁷ Paviot 1982, s.75, 78, 80, 107. Monnier'in babası Jean Joseph Monnier, annesi Jeanne Marie Perrier'dir. J.G. Monnier, 30 Ocak 1818'de Bourg'da vefat etmiştir. Bkz. Paviot 1982, s.120.

⁸ XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi 2009, s.276.

⁹ Lechevalier 1800, s.70-74.

¹⁰ Zirâ: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan Osmanlı uzunluk birimidir. 75-90 cm. arasında değişen türleri vardır. Bunlardan biri olan zirâ-i mimârî, özellikle yapım işlerinde kullanılırdı. 0.758 m. uzunluğundadır ve 24 parmaktan oluşur. Sözen ve Tanyeli 1996, s.260.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

inşa edilip gerisinde olan tepeye şans¹¹ inşası uygun görülmüştür. Kauffer, Kilyos Kalesi'ne giderek mevcut kalenin içinde ve dışında gereken yerleri resmedip tafsilatlı bilgi içeren iki raporla, Monnier'in bazı önerilerini kabul etmemiş ve Dalyanburnu'na hemen tabya¹² inşa edilmesinin gerekli olmadığını beyan etmiştir. Kauffer, eğer hemen bir tabya inşası buyurulursa; Monnier'in yaptığı gibi dört köşe olmaması gerektiğini ve küçük beşgen bir tabya yapılacak şekilde çizdiğini bildirmiştir. Elimizdeki belgede, bu karşıt fikirlere sahip iki Fransız mühendis için Monnier'in Cumhuriyet taraftarı ve Kauffer'in kral taraftarı olması nedeniyle, "*düşmanlık ortaya çıktığı ve daima birbirlerinin yaptıkları işleri yalanlama derdine düştükleri*" kaydedilmiştir. Ancak, Kauffer'in dörtgen bir tabya tasarımına itirazının haklı olduğu da düşünülmelidir. Düşmanın yaklaşacağı alanların hesaba katılarak çokgen bir tasarımın yapılması tabyanın pek çok açıdan savunulmasını olanaklı kılmaktadır¹³.

Karadeniz Boğazı kalelerinde görevli Mühendis Monnier'e Ebniye Nazırı Feyzullah Efendi tarafından bazı sorular yöneltilerek kale inşaatlarına ilişkin tavsiye ve görüşleri alınmıştır. Kilyos diğer adıyla Bağdadçık, Karaburun ve İğneada kaleleri bina eminleri memur oldukları kalelerin yerlerini görüp, yapılacak işleri anlayabilmek için irade gereği keşfe çıktıklarında yanlarında Mühendis Monnier de yer almıştır. Geri döndüklerinde Monnier'e önce Kilyos Kalesi'nin tamirat durumu sorulmuştur. Monnier'e göre, kalenin Dalyanburnu tarafında olan tabyası tamamen harap ve altta olan mahzeni su ile dolu olduğundan temeller suyu emdiği için yıkılıp, iyi cins bir taşla yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Kalenin mevcut olan top mazgalları da harap olduğu için tümü yıkılıp kalın ve iyi cins tuğla ile yapılırsa taştan daha iyi olacağı Monnier tarafından ifade edilmiştir. Kalenin kara tarafında üç yanına hendek açılmasına ve sahile ahşaptan bir iskele yapılmasına gerek duyulmaktadır. Kalenin tamir edilecek yerlerinin çizilen resme uygun olmasına dikkat çeken Monnier, resim bitirildikten sonra yapının son durumunun anlaşılabilir olacağını öne sürmektedir. Monnier, Dalyanburnu üstüne bir "*şans*" inşa edilmesini

¹¹ Şans, kule biçiminde savunma amaçlı inşa edilen bir yapıdır. Bu yapı tipi bir sonraki bölümde detaylı olarak değerlendirilmiştir.

¹² Tabya, toprak yığınları ardına gizlenmiş kale benzeri bağımsız savunma yapısıdır. Sözen ve Tanyeli 1996, s.228.

¹³ Bilindiği gibi, bu tip bir yaklaşımla Rönesans döneminde dokuz uçlu yıldız biçiminde kent planları tasarlanmıştır. Sözelimi, Vincenzo Scamozzi tarafından tasarlandığına inanılan kent, toprakların yerleştirildiği burçlarıyla dokuz uçlu bir yıldız şeklindeydi. İşinsal dokuz ana cadde ve çevresel bağlayıcılar ideal modele uymalarının yanı sıra, merkezi depodan savaş araç gereçlerinin gerekli yerlere kolayca ulaştırılması gibi pratik bir amaca da hizmet ediyordu. Roth 2000, s.438.

önemli bulmakta, yerin genişliğine göre dört köşe ve dayanacağı ölçüde top konması için “çimden¹⁴ bir şans” önermektedir. Bu şans, her durumda gereklidir demiştir. Karaburun kalesinin durumu sorulduğunda ise kalenin temeli ayakta kaldığından eskisi gibi inşa edileceği anlaşılmaktadır. Temelinde bazı eksiklikler olmakla birlikte, eksik yerler bilindiği için üzerine inşaat yapmak mümkün olacaktır. Karaburun Kalesi’nin çimden inşası tartışılmış ancak mümkün olmadığı kararına varılmıştır. Çimden bir kale olsa içi dar olacaktır ve tabyasına iki top konulması mümkün olacaktır. Ancak, taştan olursa altı top konulabilecektir. Kalenin, tepeye bakan beş köşeli ve oniki top yerleştirmeye elverişli biçimde tiftik mazgallı çimden bir şans inşasına ihtiyacı vardır. Bu şans taştan olmayıp, çimden olmalıdır. Kale suyunun mecrası harap olduğu için su yollarının güçlendirilmesi ve sahile ahşap bir iskele inşa edilerek yolun açılması gereklidir. İğneada kalesinin durumu Monnier’e sorulduğunda bina eminine daha önce teslim ettiği resimdeki gibi, kalenin her tarafının çimden olacağını ifade etmiştir. Kalenin iki tarafı denize bakmaktadır. Monnier, savunma için deniz tarafına onikişer top, kara tarafına üçer-dörder top konulmasını yeterli bulmaktadır. Bununla birlikte, sahile ahşaptan bir iskele inşa edilip, top nakli için yol açılması gerekecektir¹⁵.

Kauffer ve Monnier’in, kale inşa ve tamirlerine dair görüşleri sık sık belgelerde ele alınarak tartışılmıştır. Görülebileceği gibi, hem Kauffer’in hem de Monnier’in ifadelerindeki bazı terimlerin anlamlandırılmaya ihtiyacı vardır. Söz konusu terimler, Fransız mühendisler aracılığıyla askeri alandaki mimarlık faaliyetlerini tanımlamak amacıyla kullanılmakta ve belki de Osmanlı inşaat ortamında evrilerek farklı söylemler olarak belgelere kaydedilmektedir. Araştırmacılar ve okuyucular için ilk kez karşılaşılan bu terimlerin yorumlanmasına, askeri alandaki inşaat faaliyetlerinin anlatılması veya anlamlandırılmasına çalışılacaktır.

¹⁴ Çim: Bu kelimenin, içinde çimento katkısı olan toprak kaleler için kullanıldığı düşünülmektedir. Konu bir sonraki bölümde detaylı incelenmiştir.

¹⁵ BOA., 29 Z 1209, HAT., Dosya no:1458, Gömlek no:10. Belgenin tahmini tarihi 29 Z 1209/17.07.1795’tir. Bu belgenin tahmini tarihine belge özetlerinden ulaşılmaktadır. HAT., fonundaki belgelerin çoğunda tarih yazmamaktadır. Belge özetlerindeki tarih kaydı “a.g.y.tt.” kısaltması ile verilmektedir. Bu kısaltma, “adı geçen yıl tahmini tarih” anlamına gelir. Bir başka deyişle, belgelerin orjinallerinde tarih olmadığı için tasnif yaparken belgenin yazıldığı tahmini tarihlere uygun olarak sonradan tarih verilmiştir. Bu tasnifin yapıldığı zaman tahmini tarihleme ekibi oluşturulmuştur. Tahmini tarihleme ekibi, metnin üslubu, yazı karakterleri, sultanların dönemleri ve metin içinde bazı özel isim ve konulardan hareketle bu tarihleri tahmin etmişlerdir. Bu bilgi, BOA’da görev yapan arşiv uzmanlarından Fuat Recep tarafından verilmiştir.

Kale İnşaatlarına Dair Fransız Mühendislerin Kullandığı Terminoloji ve İnşaat Malzemesi Olarak “Çim”in İçeriğine Yönelik Bir Deneme

Arşiv belgelerinde, III. Selim dönemi kale inşaatlarına ait belgelerin gerek özetlerinde, gerekse belgenin ana metninde geçen “*çimden kale*”, “*çim siper*” gibi ikili kelime gruplarının içeriğinin inşaat alanına ilişkin bazı saklı kalmış tanımlamalar içerebileceği düşünülmektedir. Bu açıdan kale inşaatlarına gönderme yapan ve “*çim*” kelimesinin kullanıldığı tespit edilen bazı belgeler inceleme altına alınarak yeniden değerlendirilmiştir. Tespitleri sağlamaştırmak ve desteklemek amacıyla, III. Selim sonrası kale inşaatlarının yoğun biçimde devam ettiği II. Mahmud dönemine ait bazı belgelerden de yararlanılmıştır. Tespit edilen birkaç belge içeriğinde geçen “*çim*” kelimesinin bir kullanım biçimi; siper yapımında kamuflaj sağlamak amacıyla yönelik çimden siper yapımını içermektedir. “*Çim siper*” tabirinin kullanıldığı bir belgede, Tuna sahilinde bulunan ve inşaatı tamamlanan Hırsova kalesinin çimden yapma siperlerinin hayvanlardan korunması gerektiği ifade edilmektedir. Belgeye göre, kale ahali bu duruma özen göstermeyerek hayvanlarını otlatmak için tabyalara salmakta, siper ve tabyaların üzerinde dolaşan hayvanlar, söz konusu çim siperleri telef etmektedirler. Bu durumun men edilmesi söylenerek, Hırsova kalesi siperlerinin hayvanlardan korunması için bundan önce emir verilmiş olduğu hatırlatılarak, kıyılarda bulunan Vidin, Niğbolu ve Eskikale-Yenikale, Ruscuk, Yergöğü, Silistire, İsakçı, Maçın, Tolcu ve İbrail kaleleri gibi diğer kalelerin de inşa edilmiş olan çimden yapılmış siperlerinin devamlı olarak hayvanlardan korunmasına özen ve dikkat gösterilmesi için kalenin muhafız, zabitan, ahali ve bina eminine hitaben yazılı emirler verilmiştir¹⁶.

Bununla birlikte, “istihkâm sepeti” ya da “sepet siper” olarak anılan düzenek; ana hatlarıyla içi toprak dolu küçük dal demetleri ve çubuklardan oluşmaktaydı¹⁷. Geç Osmanlı’da siper sepeti oluşturmak için “roza çubuğu”ndan faydalanılmaktadır. Tuna kıyılarında inşası devam eden kalelerden Tolcu kalesine konacak çimler için her destesi 100’er çubuk olmak üzere 75.000 demet roza çubuğu 1230/1814-1815 senesinde Babadağı kazasından elde edilmiştir. Roza çubuğu, kereste gibi sert olmayan, kesilmesi ve taşınması kolay bir malzeme olarak tarif edilmektedir. Babadağı, Boğdan, Aydos, Yenipazar, Ahyolu ve Çardak, roza çubuğunun temin edildiği yerlerdir¹⁸. Tabya sepetlerini oluşturmak kuşkusuz sadece roza çubuğu ile sınırlı tutulmamıştır. Sözgelimi, 1783 yılında, Yergöğü Kalesi’nin tabya sepetlerinin

¹⁶ BOA., 29 Ca 1233, C. AS., Dosya no: 467, Gömlek no:19473.

¹⁷ Stein 2007, s.30.

¹⁸ BOA., 12 Ş 1231, C. AS., Dosya no:218, Gömlek no: 9296.

örülmesi işinde örgü malzemesi olarak soğan ve fındık çubuklarının kullanıldığı da tespit edilmiştir¹⁹.

“Çim” kelimesinin belgelerde ikinci kullanım biçimi, “çim kale” olarak geçen ve kalenin oluşumunu sağlayan duvar düzeneği gibi, kale yapısını ayakta tutan bir malzemeyi tanımlar. Sözelimi, Niğbolu Kalesi ile karşısındaki Kule Kalesi arasındaki mesafenin fazla olması, Kule Kalesi’ne yapılacak bir saldırıya Niğbolu Kalesi’nden destek verilememesi nedeniyle Tuna’nın karşı sahilinde daha yakın bir mesafede Kule Kalesi’nin yeniden inşa edilmesi ve eskisinin ortadan kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Ancak, sonrasında Kule Kalesi’nin ortadan kaldırılması uygun bulunmamış ve kalenin yeniden taştan inşa edilen bir kale olması halinde “temelinin birleşmesi”nin uzun vakit alacağı gerekçe olarak gösterilmiştir. Temelinin birleşmesinden kastedilen, taşların arasındaki harcın prizini²⁰ alması ve taşların birbirleriyle bütünleşmesi olarak anlaşılmaktadır. Bu durum, kale temelinin sağlam olması için gerekli görülmektedir. Konuya dair sonraki bilgilendirmeler de bu öngörüye destekler. Şöyle ki; Kule Kalesi’nin yeniden yapımına karar verilirse bitirilmesinin uzun süreceği, bir seneden fazla zaman alacağı düşünülmektedir. Ayrıca, Kule Kalesi’nin eski bir yapı olması ve bulunduğu mevkinin özel bir alan tariflemesi nedeniyle, zaman geçtikçe taşların “kaynaşmış” olduğu ve tek parça bir taş gibi olduğu ifade edilmektedir. Kalenin bu yönüyle düşman saldırılarına karşı sağlamlığını koruduğu gerekçesiyle, düşmanın saldırması ve savaşmasıyla ele geçirilmesinin mümkün olmadığına inanılarak, kalenin olduğu gibi bırakılması ve karşı tarafında yeni bir kale inşa edilmesi daha uygun bulunmuştur. Bu noktada, yeni yapılacak kalenin “şaranboli bir çim kale” olması tercih edilmektedir. Çimden yapılan kalenin inşa masrafının fazla olmayacağı ve yapılan hesaba göre, “şaranpo ve çim ile toprak kale” inşa edildiği halde masrafının 100.000 kuruşa çıkmayacağına dikkat çekilmektedir²¹.

Burada kullanılan “çim”in; doğada bahar aylarında dikilen ve tohumu olan, nazik yeşil bahçe bitkisi olmadığı düşünülmektedir. Belgelerde, nakli yapılabilen bir malzeme olmasına işaret edilmesi nedeniyle de; toprakta, tohumla yetiştirilen ve taşınabilir özelliği olmayan çimin, inşaat ortamına ait bir nesne olmadığı aşikârdır. Etimolojik sözlükte “çim”, yakıt olarak kullanılan kuru yosun olarak da geçmektedir. Diğer anlamı ise çimen kelimesine dayanan

¹⁹ BOA., 29 M 1198, C. AS., Dosya no:1142, Gömlek no: 50769.

²⁰ Priz: Yapının inşasında bağlayıcı olarak kullanılan harcın katlaşması anlamına gelir. Hasol 1993, s.369.

²¹ BOA., C. AS., Dosya no: 985, Gömlek no: 42991. Yeni kale inşasına karar verildiği halde, Niğbolu Kalesi, Kule Kale ve inşa edilecek yeni kale ile birlikte, o bölgedeki kale sayısının üçe çıkacağı, düşman saldırısına da set çekileceği anlatılmaktadır.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

çayır, otlak olarak tarif edilmektedir²². Her iki anlamda da, inşaat malzemesi olarak yer alması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla da, muhtemelen taş kale inşasının pahalı ve uzun zaman alacağı hesaba katılarak, burada içinde bağlayıcı olan toprak bir kale yapımı önerilmektedir. Bununla birlikte, ilk akla gelen kamuflaj amacıyla toprak kalenin çimlendirilmesi fikri ile “çim kale” ifadesinin kullanılmış olma ihtimali de zayıf görünmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, çim özel şartlarda yetişen ve özel tohumu olan bir bitkidir, ayrıca düşey zeminde değil, yatay zeminde yetişir. Bununla birlikte, kale inşaatlarının sağlamlığının tartışıldığı bir belgede çimin toprak kalelerin dayanıklılığına katkısının olduğunu düşünmek pek anlamlı gözükmemektedir. Bu yaklaşım biçimini doğrulayan bir başka belgede, duvarcılar ve taşçılarla birlikte “çimciyan” olarak ifade edilen bir esnaf grubuna rastlanmıştır. Kale yapımlarında duvarcılar ve taşçılar kadar “çimciyan”ların da adı sıklıkla geçmektedir. Sözgelimi, İsmail Kalesi’nde “duvarcı ve çimciyan” olarak faaliyet gösteren bir gruba işaret edilmektedir²³. İsmail Kalesi’ne “çimciyan” tedarik edilmesini belirten bir belge, “seng-i duvarcıyan ve çim duvarcıyan” olarak inşaat esnafındaki duvarcıları ikiye ayırmıştır²⁴. Anlaşılabileceği üzere, kale inşaatlarında kullanılan “çim” bir inşaat malzemesidir ve taş duvar inşa edenlerle birlikte “çim” duvar inşa edenlerin de adı anılmaktadır. Ayrıca, “çim”in kalelerde kullanılan kum, kireç gibi inşaat malzemesi ile birlikte arabalarla taşındığı da bilinmektedir. Sözgelimi, Köstence Kalesi inşaatında gerekli olan kum, kireç, çim nakli için 200 öküz arabası Rumeli kazalarından, 200 duvarcı ve neccar²⁵ amelesi Tırnova kazasından, 400 cerahor²⁶ amelesi Tatar kabilelerinden tertip edilecek ve kaleye getirilecektir. 1788-1789 yılında Rumeli kazalarından 100 öküz arabası, Tırnova kazasına gönüllü olarak 120 neccar ve duvarcı amelesi ve Tatarlardan gönüllü olarak 400 amele tertip edilmiştir. Geçmişte yapılan bu inşaat organizasyonu emsal gösterilerek, 1820 yılında da aynı faaliyetlerin gerçekleşmesi beklenmektedir²⁷.

“Çim”in kale yapımlarına dair yazılan belgelerde geçen kullanım biçimleri için değerlendirilecek son belge, III. Selim döneminde Monnier’in

²² Nişanyan 2003, s.77.

²³ BOA., 29 Z 1199, C. AS., Dosya no: 979, Gömlek no: 42679.

²⁴ BOA., C. AS., Dosya no: 985, Gömlek no: 42991.

²⁵ Neccar: Yapıların iskelet kurulması, tavan, çatı, döşeme, merdiven gibi işlerini yapan işçiler grubu. Neccarların kagir inşaatla bir ilgisi olmayıp, ahşap işlerinde çalışmaktaydılar. Sönmez 1997, s.82.

²⁶ Cerahor: Osmanlılar tarafından ordu hizmetlerinde kullanılan Hıristiyan ecirlere verilen ad. Devellioğlu 2003, s.134.

²⁷ BOA., 6 Za 1235, C. AS., Dosya no:212, Gömlek no: 9100. Ayrıca, 40.000 araba taşı kaleye taşımak için Tatar kabilesine emir yazılması istenmiştir. Bu kadar büyük miktarda taşın nakliyesinin mümkün olup olmayacağı hakkında görüş alınmıştır.

Boğaz kaleleri için yazdığı önerilerde yer almıştır. Ebniye Nazırı Feyzullah Efendi, Kilyos (diğer adıyla Bağdadçık), Karaburun ve İğneada kaleleri bina eminleri ile birlikte kalelerin inşa mahallerini keşfe çıktığında Mühendis Monnier'i de yanında götürmüştür. Keşif sonrası geri döndüklerinde Ebniye Nazırı tarafından Monnier'e Kilyos Kalesi'nin tamiratına dair fikri sorulmuştur. Karadeniz Boğazı kalelerinde görevli Monnier'in Ebniye Nazırı Feyzullah Efendi tarafından sorgulanmasıyla kaleme alınan yazıda, Monnier Kilyos Kalesi ile ilgili fikirlerini paylaşmıştır. Eğer önerileri dinlenirse ve inşasına ruhsat verilirse kuvvetli (sağlam) bir yapı olacağını bildirmiştir. Bununla birlikte, Monnier, Dalyanburnu üstüne bir “şans” inşa edilmesini önemsemektedir. Yerin genişliğine göre dört köşe ve dayanacağı ölçüde top konması için çimden bir şans olması gerektiğini savunarak; “*bu şans her durumda gereklidir*” demiştir. Monnier'e Karaburun Kalesi'nin durumu sorulduğunda kalenin temeli üzerine eskisi gibi inşa edileceğini, ancak var olan temelindeki eksikliklerin de giderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kalenin de çimden inşasını önermişse de sonradan bunun mümkün olmadığı kararına varılmıştır. Çimden inşa edilmesinden vazgeçilmesinin en önemli nedeni içinin kullanım için yetersizleşerek darlaşması nedeniyledir. Bu biçimde çimden yapılan tabyasına sadece iki top konulması mümkün olacaktır. Ancak, taştan olursa altı top konulabilecektir ve içi daha geniş olacaktır. Karaburun Kalesi'nde de tepeye bakan beş köşeli ve oniki top konmaya elverişli biçimde tiftik mazgallı çimden bir şans inşasına ihtiyaç duyulmuştur ve şansın taştan olmayıp, çimden olması Monnier tarafından önerilmiştir²⁸.

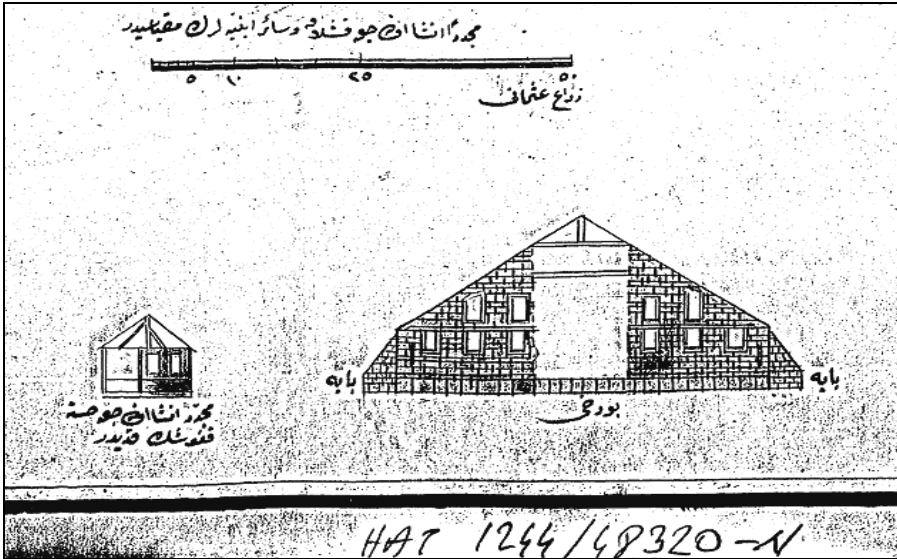
Monnier'in önerilerinden de anlaşılacağı gibi, “çim” taş ya da tuğla gibi yapı oluşturmaya yarayan bir inşaat malzemesi olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada, çimin nasıl bir malzeme olduğu, taş cinsi mi yoksa kum kireç gibi küçük parçacıklı bir malzeme mi olduğu hakkında yapılan araştırmalardan bir sonuç elde edilememiştir. Toprak kalelerin üzerinde oluşma ihtimali olan yeşil örtünün yetişmesi için kalenin toprak duvarını oluşturan kerpiç malzemenin bağlayıcısı kilin, çimin yetişmesi için uygun bir ortam yaratamayacağı ve çim gibi yetişmesine özel önem verilen bir bitki için kale duvarlarının uygunsuzluğunu ayrıca ifade etmek gerekir.

Bu sebeple, belgelerde geçen “çim” kelimesinin dönemin inşaat ortamında yabancılarla karşılaşmaların sonucunda Osmanlı inşaat terminolojisi içine dahil olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, yeşil dokuya atıfta bulunan “çimen” kelimesinin kullanımının yaygın olmasına rağmen “çim”in tercih edilmesi de bilinçli bir ayrımın ve doğa dışındaki bir nesnenin tarifi olarak algılanmaktadır. Etimolojik Türkçe Sözlükte, “çim” yakıt olarak

²⁸ BOA., HAT., Dosya no:1458, Gömlek no:10.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

kullanılan kuru yosun olarak tanımlanmıştır²⁹, diğer bir Türkçe sözlükte bahçelerin yeşillendirilmesinde yararlanan, buğdaygillerden, çok yıllık bitki olarak yer almıştır³⁰. Bu tanımlamalarla Osmanlı belgelerinde kullanılan “çim” ile ilişki kurmak mümkün değildir. Ancak, bu araştırmaların sonucunda gelinen son nokta; yabancı bir kelimedenden türemiş bir kısaltma olabileceği üzerindeki yoğunluktur. Diğer bir deyişle, “çim” kelimesinin inşaat ortamında kullanımının “çimento” kelimesinin karşılığı İtalyanca “cemento”nun telaffuzundan kaynaklanan bir kısaltma olma ihtimalidir. Bilindiği gibi, çimento kelimesi Latince “caementum”dan gelmektedir. Romalılar tarafından da kullanılan bir inşaat malzemesidir ve sadece İtalyanca’da “çimento” olarak okunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, İtalyanca inşaat terimlerini sıklıkla ödünç olarak kullanan Osmanlı dünyasında bu kelimenin de içselleştirilme ihtimali vardır. Bununla birlikte, inşaat alanında bir kelimenin kısaltılarak kullanılması da ilk kez görülmüş bir uygulama değildir. Sözelimi, mimarlık alanında bugün sıkça kullandığımız “payanda” kelimesinin Osmanlı’da “pâyende” olarak geçtiği ve “pâye” olarak kısaltılarak kullanıldığı Osmanlı belgelerindeki çizimlerin üzerinden okunabilmektedir.

BOA., HAT., Dosya no: 1244, Gömlek no: 48320-N³¹.

²⁹ Nişanyan 2003, s.77.

³⁰ Türkçe Sözlük 1992, I, s.311.

³¹ Kütahya’da kışla yapımı ile inşası tamamlanmayan bir talimhane binasına ait çizimlerin köşesinde yer alan detayın büyütülmüş halidir. Belgenin tümü değildir. Sözkonusu detayda

Buna ilave edilecek bir başka kullanım biçimi üstteki belgede adı geçen ve sıklıkla kale inşaatlarına ait belgelerde yer alan “şans” inşasıdır. Anlaşılacağı gibi, şans burada soyut bir kelime olarak kullanılmamaktadır. Avrupa şatolarının donjonlarını hatırlatan bir baş kule biçiminde çokgen plan düzeneğine sahip ve ana kaleden bağımsız, ancak savunmada ana kaleyi destekleyecek biçimde inşa edilen tekil kule yapılarıdır. Dolayısıyla, burada üç boyutlu bir savunma yapısının “şans” olarak ifade edildiği görülmektedir. Kimi belgelerde ise, yine bir savunma yapısını işaretleyen ve “fırtına” olarak ifade edilen bir başka tanım ile şansın ilişkisini kurmak mümkün olmuştur. Kauffer’in, Hasköy Mühendishanesi’nde öğrencilerin kale çizimleri hakkındaki düzeltmelerinde, “*tabyalar dahi sağırce (küçük) ve fırtınalar dahi doluca olmak iktizâ eder*” biçimindeki eleştirisi konunun araştırılması için önemli bir sebep teşkil eder³². Buna göre, Türkçe’ye 16. yüzyıl süresince denizcilik terimlerinin fazlasıyla beslendiği İtalyanca’dan geçen “fırtına” kelimesi aslında İtalyanca “fortuna” kelimesine dayanmaktadır. “Kader, baht, şans, kısmet” manasına gelen fortuna kelimesi Latince kökenlidir. *Fortuna* bir Roma tanrıçasıydı ve antik dönemde adaletin tanrıçası olarak kabul edilmekteydi. Bu sözcük, 16. yüzyıldan itibaren çift anlamlılık kazanmıştır. Şans, hem fırsatın simgesi hem de yakalanan fırsatları yok edecek koşullara ve olgulara karşı koyan gücün simgesidir. Şans güçlerinin, mükemmelliği ister istemez bozabileceği öngörülmüştür³³. Bu sebeple, kelime ayrıca beklenmeyen bir anda karşılaşılan “*acil durum, kötü iş*” anlamlarına da sahiptir. Dolayısıyla, belgelerde “şans” olarak ifade edilen kule biçimindeki kalenin adı, İtalyanca “*fortuna*” kelimesine dayanmaktadır³⁴ ve büyük olasılıkla asıl kalenin savunulması için gerek denizden gelen düşmanın, gerekse karadan gerçekleşecek ilk saldırının belirlendiği bir yapı olması dolayısıyla, kelimenin ikincil anlamı olan “*acil ve kötü durumu*” işaretlemesi yönüyle bu yapılara; fırtına ya da şans adı verilmektedir.

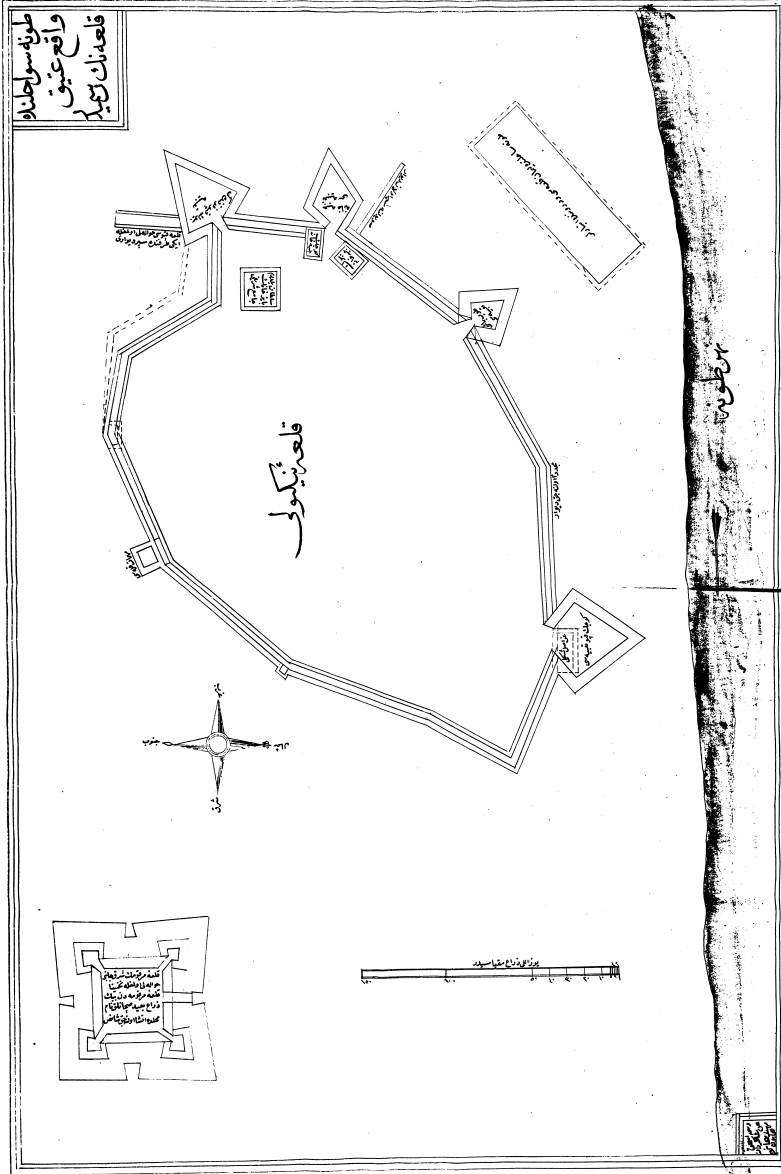
yapının iki tarafında “*payanda*”ların “*pâye*” olarak yazıldığı tespit edilmektedir. “*Pâye*” buradaki kullanımıyla yapının içindeki taşıyıcı ayak değildir. Diğer bir deyişle, duvar örme yöntemleri ile inşa edilmiş kare, dikdörtgen, çokgen ya da daire planlı düşey taşıyıcı anlamına gelmemektedir. Duvarın dışa doğru eğilmesini önlemek amacıyla, karşı yönde inşa edilen destekleme sistemi olan payanda anlamında kullanılmaktadır. *Payanda* ve *Pâye* tanımları için bkz. Sözen ve Tanyeli 1996, s.188.

³² BOA., 29 Z 1210 (a.g.y.tt.), *HAT.*, Dosya no: 201, Gömlek no: 10331.

³³ Sennett 1999, s.211-212.

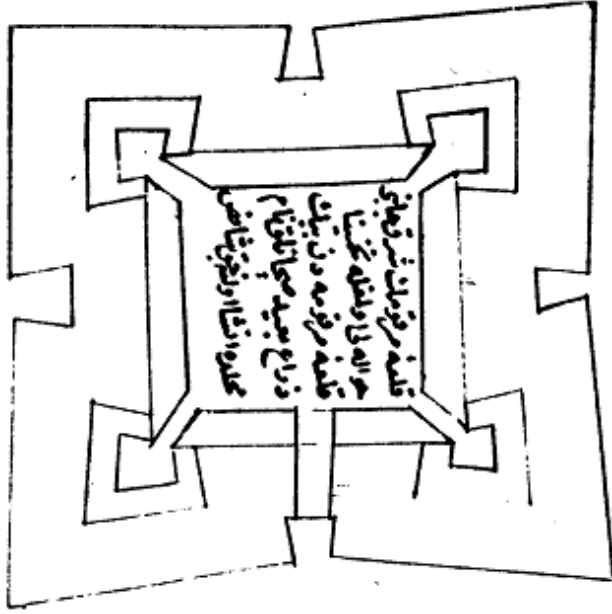
³⁴ Fortuna kelimesinin İngilizce karşılıkları şöyledir: Fortune, luck, chance; prosperity, happiness; riches, property, wealth. Buona, cattiva fortuna: good, bad luck. Bkz. Piero vd. 1967, s.208.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

BOA., HAT., Dosya no: 598, Gömlek no: 29331-L³⁵

³⁵ Tuna nehri kıyısındaki Niğbolu Kalesi'nin planı ve doğusunda Şıçanlı mevkiinde inşa edilmesi uygun görülen şans. Kalenin doğu tarafının düşmanı gözlemeyi sağlayan ve dışa açılan bölümleri ya da tabyası olmadığı için planda şans inşası önerilmektedir. Niğbolu Kalesi planını içeren bu belgenin 29 Z 1228/23.12.1813 yılına ait olduğu tahmin edilmektedir.

“Şans”ın planının büyütülmüş hali, yapı dört üçgen tabyaya sahip küçük bir kale görünümündedir³⁶. BOA., HAT., Dosya no: 598, Gömlek no: 29331-L

Rumca ya da İtalyanca’dan ödünç alınan inşaat terimlerinin kimi zaman olduğu gibi, kimi zaman dönüştürülerek kullanıldığı bilinmektedir. Bu sebeple, Osmanlı inşaat ortamında, İtalyanca’daki çimento kelimesinin dönüştürülmesi ile elde edildiği tahmin edilen “çim” kelimesinin kullanımı hakkındaki araştırma sonuçları, çim kale olarak ifade edilen kalelerin, puzolan katılan topraktan üretildiği için bu adla anıldığı sonucuna götürmektedir. Puzolanlar, Romalılarca kullanılmış oldukları için bunlara Roma çimentosu adı da verilir. Puzolan normal sıcaklıkta kireçle birleşerek su karşısında sertleşme yeteneği kazanan ve bu özelliğinden dolayı da bağlayıcı olarak kullanılan bir çeşit volkanik topraktır³⁷. F. Kauffer’in İsmail Kalesi inşaatının gidişatı ile ilgili verdiği bilgilerde, “çimli toprak” tanımını kullanması bu öngörüye pekiştirmiştir. Kauffer, İsmail Kalesi’nin çimli topraktan yapıldığında kalenin kazanacağı sağlamlıktan fayda sağlanacağını ifade etmiştir³⁸.

³⁶ Şansın içindeki yazı şöyledir: “Kal'a-i merkumun şark cânibi havâleli olmağla tahminen kalâ-i merkumeden bin zira' ba'id Sıçanlık nâm mahalde inşa olunacak şans”.

³⁷ Hasol 1993, s.372.

³⁸ BOA., 1 Ş 1209, HAT., Dosya no:1457, Gömlek no:7.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

Bu karışımların hazırlanarak oluşturulmasında ve kalıplarla kale duvarları üretilmesinde yeni bir esnaf grubundan yararlanıldığı düşünülmektedir. Bu sebeple, inşaat örgütlenmesi içinde duvarcı, taşçı esnafıyla birlikte “çimciyan” adı verilen bir gruptan söz edilmekte ya da kum, kireç ve çim malzemenin nakli ile ilgili belgelere rastlanmaktadır. İsmail Kalesi inşaatında duvarcılarla birlikte çimci amelesinin de işe alınmasından söz edilmesi inşaat örgütlenmesi içinde daha alt gruplarda malzeme bilgisi ve yapım pratiğine sahip kişilerden yararlanıldığını göstermektedir³⁹. Büyük olasılıkla, Avrupa’da çimento üretimine dair gelişmelerden III. Selim ve sonrasındaki sultanlar haberdardı ve puzolanla karıştırılan kireçten elde edilen çimentonun yapılarca sağlamlık kazandırdığının farkındaydılar⁴⁰. Şöyle ki; 1756 yılında kendini inşaat mühendisi olarak ünvanlandıran John Smeaton, çimento malzemenin elde edilmesiyle ilgili Yakınçağ’a ait önemli denemeler yapmıştır. İngiltere’de Eddystone deniz fenerini yeniden inşa işini yüklenmiş ve kireci muhtelif puzolanlarla karıştırarak ön deneyler yapmış ve yüksek oranda kil içeren kireç taşlarının verdiği kireçlerin en iyisi olduğunu tespit etmiştir. Bu kireci İtalya’dan getirilen puzolanla karıştırmış ve harç üretmiştir.

Avrupa’da gerçekleştirilen bu erken denemelerin III. Selim’in iktidarında uygulama alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Kasımpaşa’da yapılan gemi onarım kuru havuzlarında kirece puzolan (Osmanlıların deyimini ile puçına) katılarak üretilen harçlar kullanılmıştır⁴¹. Samanla karıştırılmış çamur olan kerpiç⁴² malzemenin de kale tamirlerinde ve inşalarında kullanıldığı tespit edilmiştir⁴³. Özellikle, fazla çimento katkılı kerpiç, “toprak betonu” olarak bilinen oldukça dayanıklı bir malzeme üretmektedir. Makale konusu dışındaki bazı coğrafyalarda, sözgelimi, Türkmenistan’da bulunan Küçük Kız Kale ve Büyük Kız Kale adlı kalelerin de kerpiçten inşa edildiğine araştırmalar sırasında rastlanmıştır⁴⁴.

Monnier Karaburun Kalesi’nin inşasının da çimden olmasını önermesine rağmen, içinin dar olacağı kaygılarıyla bu önerisinden vazgeçmiştir. Bu noktadan hareketle, çim malzemeyle inşa edilen kalelerin taş malzeme gibi

³⁹ BOA., C. AS., Dosya no: 979, Gömlek no: 42679.

⁴⁰ Kerpiç malzemenin iyileştirilmesi için içine kireç, alçı, çimento ve bitüm (ham petrolden elde edilen su ve nem geçirimsizliği olan madde) katıldığı bilinmektedir. Bkz. Kafesçioğlu ve Gürdal, <http://web.itu.edu.tr/>, s.n.y., (Erişim: 5.4.2013).

⁴¹ Akman, www.imo.org.tr/.../2a42383a17acc20_ek.pdf?, 34, (Erişim: 5.4.2013).

⁴² Sözen ve Tanyeli 1996, s.129.

⁴³ 29 Ca 1160/8.6.1747’de Belgrad Kalesi’nin tamirinde taş malzeme dışında kerpiç malzemenin de deniz yoluyla taşınarak inşaat alanına getirilmesi için girişimde bulunulmuştur. Bkz. BOA., 29 Ca 1160, C. AS., Dosya no: 1069 Gömlek no: 47080.

⁴⁴ Çoruhlu 2010, s.62.

büyük açıklıkları geçme ihtimallerinin olmaması nedeniyle içlerinin dar yapıldığı sonucuna varılabilir. Böyle bir yaklaşımla çim kalelerin çimento katkılı toprak malzeme kerpiçten oluşturuldukları ve kerpiç bloklarının dikdörtgen prizmalar biçiminde taş bloklar gibi üretilerek, duvar örgüsünde kullanıldıkları tahmin edilmektedir. Kerpiç duvar bloklar; ahşap kalıp yardımıyla küçük boyutta ve parça bazında üretildikleri gibi, daha geniş ahşap kalıp sistemi ile kerpiç döküm duvar olarak büyük boyutta da üretilirler⁴⁵. Ancak, büyük açıklık geçecek mukavemete sahip olmadıkları için⁴⁶, Monnier'in de ifade ettiği gibi, taş duvarlı kalelere göre içleri daha dar ve az sayıda topu içerecek boyutta inşa edilmekteydiler. Taş kalelere göre ucuza mal olmalarına rağmen, yağmur suyu ve kale yakınındaki bir akarsuyun taşarak sel oluşturmasıyla taştan yapılan kalelere göre, suya karşı dayanıklı değildir ve kolaylıkla yıkılırlar⁴⁷. Sözelimi, 1801 yılında yazıldığı tahmin edilen bir belge, Bender Kalesi'nin Turla tarafında toprak ve çimden olan mahalleri henüz gereği gibi birbirine kaynaşmamış olduğundan, su taşkınlarının fazla yaşanması nedeniyle kalenin çimden olan bazı alanlarının suyun şiddeti ile yıkıldığı bilgisini verir. III. Selim vezirine çıkışarak, *"Benim vezirim bu nasıl şeydir? Bir taraftan yapılıp bir taraftan yıkılsın mı? Ağa, bir an önce Bender'e giderek yıkılan yerleri sağlamlaştırsın, oradan sonra Akkirman'a gitsin, şimdiye kadar gitmeliydi. Bu biçimde işlerin sonu gelmez, hesabın görülmesi, para verilmesi işleri sonraya bırakılsın"*⁴⁸ biçiminde bir tepki göstermiştir.

Çimli topraktan oluşan kalelerin bir başka sakıncası, kalıplanmış ve kurutulmuş olarak her zaman hazırlanmalarının mümkün olmamasıdır, diğer bir deyişle, kurutulmaları için hava şartlarının uygun olması ve kurutma anında defolu parça üretilmemesine dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu durum, işin ehli kişiler tarafından çim toprak kalelerin tamirinin yapılmasını da zorunlu hale getirmiştir. Sözelimi, savaş sırasında, ilk saldırı biter bitmez çim kale duvarına verilen hasarın tespitinden sonra kale halkı tarafından tamir için taş duvar örme

⁴⁵ Acun ve Gürdal 2003, s.74.

⁴⁶ Konuyla ilgili olarak, ülkemizde yaklaşık olarak kerpiç blokların 30-40 cm. uzunluğunda, 18-30 cm. arasında değişen boyutlarda genişliği ve 12 cm. yüksekliğinde kerpiç bloklar halinde üretildikleri ifade edilmektedir. Bu bakış açısıyla, Osmanlı inşaat ortamında da aynı metodolojinin uygulandığı tahmin edilmektedir. Kerpiç blokların boyutları ve uygulamaları için bkz. Gür vd. 2012, s.n.yok.

⁴⁷ Kerpiç duvarların suya karşı dayanıksızlığı için bkz. Gür vd. 2012, s.n. yok.

⁴⁸ Bina Emini Hasan Ağa, Mimar Ağa ve Mühendis Kauffer İstanbul'dayken bu durum konuşulmuş ve yıkılan mahallerin bundan sonra su gelmesi halinde zarardan korunmuş olacak şekilde inşa edilmesine itina gösterilmesi Bender Muhafızı Hasan Paşa'ya iletilmiştir. Bu sebeple, Hasan Ağa ve Kauffer Bender'e gitmişler ve yıkıldığı haber alınan yerleri yeniden yaparak Akkirman'a gitme planında olduklarını sultana bildirmişlerdi. BOA., 29 Z 1215 (a.g.y.tt.), HAT., Dosya no:177, Gömlek no:7840.

işi kadar kolay müdahale edilememiştir. Bender Kalesi'nin Ruslar tarafından saldırıya uğraması sonucunda, Bender Muhafızı Hasan Paşa'nın kaleyi koruyan ahaliyi toplayarak yaptığı konuşmada, ahali, savaş anında kale duvarlarında oluşan bir hasarı önceden kendilerinin tamir edebildiklerini, ancak sonradan çim kale olarak inşa edildiği için eskisi gibi müdahale edemediklerini ve yapımının zor olduğunu öne sürmüştür⁴⁹.

F. Kauffer'in Karadeniz'in Kuzeyindeki Kale Tamirleri Hakkında Ahalinin Görüşleri

1797 yılına ait 15 parçalık belge grubunda Bender, Akkirman ve Kili gibi bazı kalelerin savunma zaafiyetleri hakkında bilgilerle, mühimmat ve zahire ihtiyacına dair görüşmeler yer almıştır⁵⁰. Bender Muhafızı Hasan Paşa'nın kalenin korunmasından sorumlu ahaliyle yaptığı görüşmeler; kalenin tamir ve inşaatlarına dair önemli bilgiler vermektedir. İlginç bir diyaloga dönen bu görüşmeler, kale tamirlerinde inşaat alanının aktörleri ve karar veren devlet görevlileri dışında savunma yapan ve kalenin bakımından sorumlu kale halkının da önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Kalenin tamiri ile ilgili "*cümle ağaları*" toplayarak kalenin levazım ve askerine dair sorular soran Hasan Paşa, kale tamiri için çıkan irade hakkında ahaliyi bilgilendirmiştir. Ahali tarafından kalenin, resmi ve heyeti⁵¹ güzel bulunmuş ve önceden beri bilindiği ifade edilmiştir. Ancak, muharebe sırasında kalenin tamir gerektiren yerlerine müdahale edemediklerini bildiren ahali, "*muharebe zamanında bir mahal kötü bulunsa kendimiz örüp, doldurup yine muharebeye devam ederdik, ancak şimdi çim olduğu için imali/yapımı zor olur*" diye görüş bildirmiştir. Bender Muhafızı Hasan Paşa, "*Aya(?) kalenin yapımına başlandığında bu durumu niye söylemediniz*" diye sorduğunda; verilen emir nedeniyle sessiz kaldıkları, bu kez tekrar aynı soruyla karşılaştıklarında, "*bildiğimizi söyleriz*" biçiminde bir açıklama yaptıkları görülür.

Ahalinin savaş esnasında gözleriyle gördüklerini ve Rusların kale yapımına ait bazı özellikleri Hasan Paşa ile detaylı olarak paylaştıkları tahmin edilmektedir. Rusların çim kale inşa ettiklerinden söz etmiş olmaları ki; savaş durumunu anlattıklarında "*karşımızda olan Rusların bina ettikleri kale çimdir*", ifadesi karşısında "*çim kale iyi olmasa onlar kaleyi çimden inşa ederler mi?*" diye tekrar sorulunca "*onlar çim kaleyi kullanırlar, ancak bizler kullanamayız*"

⁴⁹ BOA., 3 B 1211, C. AS., Dosya no: 176, Gömlek no: 7662.

⁵⁰ BOA., C. AS., Dosya no: 176, Gömlek no: 7662.

⁵¹ Hey'et: Şekil, suret, görünüş, hal, durum olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Devellioğlu 2003, s.360. Bununla birlikte, Osmanlı belgelerinde kullanılan "hey'et" kelimesi inşaat alanında "en, boy, yükseklik" ölçülerini veren; inşaat ve tamir işlerini kontrol eden bir mekanizmaya dönüşmüştür. Bkz. Şenyurt 2012, s.13-39.

diye cevap vermişlerdir. Paşa, çimleri sepetlere tercih ettiğini dile getirirken ahalinin kaleye ait görüşlerini de iletmiştir⁵². Hasan Paşa'nın sepet olarak ifade ettiği, İngilizce'de "gabion" adı verilen "sepet tabya"lardı ki; bunlar daha önce de söz edildiği gibi, sepet işi olarak adlandırılan çeşitli cins çubukların örülmesi ve içinin toprak ile doldurulması ile biçimlenen tabya veya metris siperleriydi. Uçları sivri kütüklerin (şarampol, şaranpole, şaranpol) yan yana yere çakılmasıyla ve ince saplar ya da dallarla sepet örgüsü biçiminde birbirlerine bağlanarak araları balçık toprak ve çamurla takviye edilirdi⁵³. Bununla birlikte, çim kalelerin Osmanlı'nın oluşturduğu kale inşa teknolojisi içinde aksayan bir yönünün olduğu ve aksamaların Ruslar tarafından daha kolay telafi edildiği hakkında ahalinin söylemlerinden çıkarsama yapılabilir.

Daha önceki istilada Özi Kalesi'nde esir tutulmuş olup, sonrasında Akkirman Kalesi'nde bulunan ve bazı işler için İstanbul'a gelen Halid Vehbi Efendi'nin söylediklerine göre: Bundan önce, Akkirman Kalesi'nde bulunan ve eksik olan mühimmat ve aletin miktarı devlet tarafından sorgulanmıştır. "Mîr-i mîran"dan Akkirman Muhafızı İbrahim Paşa, Akkirman ahalişi huzuruna çağırılarak, mühimmat ve aletlerin eksik olup olmadığı, mühimmat ve aletlerden eksiklerin ve mevcutların neler olduğu, düşman saldırısı ile karşılaşıldığı bir ihtiyaç anında, karşılık vermek üzere, devlet tarafından alınması gereken mühimmatın ne çeşit mühimmat olması gerektiği gibi sorular yöneltilecek kalenin savunma halini anlamayı amaçlayan bir diyalog sürdürülmüştür. Akkirman Kalesi'nin düşman eline geçtiğinde son savunmayı yapabilmek için yüksek ve kapalı bir kısma sığınılan ahmedek ya da ahalinin deyişiyle bir iç kale haline geldiği anlaşılmaktadır⁵⁴. Akkirman ahalişi, "*Bizim kaleimiz Kili ve Bender, İsmail kaleleri gibi savaş kalesi değildir. Asıl heyeti üzerine inşa edildiğinden ve sadece taştan yapılan tabyaları 1.5 ve 3 kubbe çapından fazla topa dayanıklı olmadığına bağlı olarak fazla çap ile top alınsa, gerektiğinde nerede kullanılmalı*" diyerek, soruya soru ile karşılık vermişlerdi. İbrahim Paşa, "*Bina Emini ve mühendisin elindeki resme bakarak bu kale cenk kalesi olmuyor diye neden bina eminine durumu ifade etmediniz*" diye sorduğunda, cevap olarak "*gerçi bina emini bizleri hazır etti ve mühendisin elindeki resmi uygulayarak kalenin inşasına başlanacağını ifade etti*⁵⁵, *ancak, devlet tarafından bina emini tayin edilmişsiniz, mühendisin eline resim verilmiş ne şekilde inşa ederseniz karar sizindir diye cevap verdik*" diyerek paşanın sorusunu yanıtlamışlardı. Bu noktada, savunma anında kalenin tüm

⁵² BOA., C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662.

⁵³ Marsilli 1934, s.242-243.

⁵⁴ Eyice 2001, s.24; 235.

⁵⁵ BOA., C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

zaafiyetlerini bilmelerine rağmen, kale ahalisinin bir yere kadar inşaata müdahale durumu olduğunu söylemek mümkündür. Paşa, ahaliye “*eksik mühimmatı ve gerekli olan tedbirleri ilam ile bildiriniz*” dediğinde; kale içinde iki tane horos değirmeni⁵⁶ ve iki göz ekmekçi fırını, muharebe sırasında kadın taifesi için bir tane yerin altı ve kalenin varoşu olarak ifade edilen piyade şaranponu, bir sudan bir suya kadar iki başlarında birer büyük sepet tabyalar ve ortasında sepet olmak üzere üç küçük tabya inşa edilmesini önermişlerdir. Büyük toplar konulmasıyla düşman belirdiğinde karşılık verilerek uzaklaştırılmasına çalışılabileceği ve yapımına başlanan Akkirman Kalesi'nin metin ve sağlam bir yapı olacağı kabul edilmekle birlikte, iç kale gibi tanımlandığı dikkat çekmektedir. Akkirman Kalesi iki kapıdan ibarettir. Biri kalenin semtsiz tarafında olduğundan gerektiğinde askerin içeri alınmasında güçlük çekilmektedir. Ahaliye göre, kalenin Ömer Bey Tepesi olarak ifade edilen mahallinin karşı tarafında bir piyade kapısı inşa edilse, gerektiğinde askerin kalenin içine alınması kolaylaşmış olacaktır⁵⁷.

BOA., HRT.h, Gömlek no:187. Kalelerin yerleri yazar tarafından numaralandırılmıştır⁵⁸.

⁵⁶ Horos değirmeni: İstanbul'da ekmekçi, francalacı, uncu değirmenlerinde mevcut alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında verilen addır. Gediğin ihdası üzerine “horos gediği” tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bir horos dört beygir, bir beygir 24 mih itibar olunurdu. Pakalın 1971, I; s.846.

⁵⁷ BOA., C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662.

⁵⁸ 1. Kale-i Bender, 2. Favşan, 3. Yanık Palanka, 4. Kale-i Akkirman, 5. İsmail, 6. Kale-i Kili, 7. Kalas, 8. İbrail, 9. İsakçı, 10. Maçın, 11. Tulca, 12. Ester, 13. Babadağı, 14. Kara Harman, 15.

Kalede bulunan Yanık Hasan Palankası'nın⁵⁹ kapısı yıkılıp, harap olduğu ve eskisi geçit başı olduğu için tamiri isteğini içeren ilam takdim edildiğinde palankanın ihtiyaçlarının isteklerine izin verilmiştir. Söz konusu Akkirman Kalesi'nin aslı üzerine tamir edilmesi, eski duvarları arkasına seğirdim için toprak şevî yapmak ve top mazgalları açmak mümkün olmuşsa da, öncekinden daha dar hale gelmiştir. Turla nehri ve kır tarafı açık olup, gerektiğinde top ve humbara ile kale içini korumak mümkün halde değildir. Tabya mazgallarının da topa karşı tahammülleri olmadığı için “*muharebe kalesi*” özelliği taşımadığı ifade edilmiştir. Kale dışında uygun mahallerine tabya ve hendek yapılması ile Özi Kalesi gibi “*bir sudan bir suya şaranpo inşasına*” ihtiyaç duyulmuştur⁶⁰. Asıl kale kapısı uğrun⁶¹, su kapısı gibi küçük bir kapı ve kale kenarında büyük kapıdan ibarettir. İhtiyaç anında şaranpodan kale içine gelip geçmek için bir büyük kapı açılması uygun görülmektedir. Bakımları üstlenilen kadın ve çocuklar için yerin altında ve kale içinde birkaç değirmen ve fırın inşası gerekmiştir. Kalede mevcut olan kundaksız şahî topların tophane ambarında puşideli (üst örtülü, saçaklı) gölgeliği olmadığından altlarına kiriş konularak saklanmasına dikkat edildiği ve bundan sonra gönderilecek mühimmatın korunması için cephane ve tophanenin genişletilmesine ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır⁶².

Belgeler, Akkirman⁶³ Kalesi'nin duvar ve tabyalarının sağlam tamir ve inşa edilmemiş olduğunu, kısa sürede üstünkörü tamir edildiğini yazmaktadır. Kauffer, Akkirman Yanık Hisar Palankası'nı kontrol ettiğinde palankanın istila sebebiyle harap olduğunu ve korunması için memur edilen askerin de perişan durumda bulunduğunu gözlemlenmiştir. Eski yevmiyeleri ile memur olan kişiler kale dışında çimden kuleler yaparak içlerine sığınmışlardır. Bu kişilerin

Karasu, 16. Eyâlet-i Dobruca, 17. Memleket-i Eflak, 18. Nehr-i Tuna, 19. Gözleve, 20. Bahçe, 21. Alkolum(?), 22. Ak Mescid, 23. Karasu, 24. Kale-i Kefe, 25. Ferş, 26. Özi, 27. Avar

⁵⁹ Palanka: Ahşap kazıklar çakılıp önüne toprak yığılarak yapılan askeri tahkimat ve bu biçimde berkitilmiş alan. Sözen ve Tanyeli 1996, s.183.

⁶⁰ Haritada 26 numara ile gösterilen Özi Kalesi, Özi'de bulunan ve Kırım yarımadasını kontrol altında tutan önemli bir savunma yapısı özelliğine sahiptir. Karadeniz'in kalenin arka tarafına uzanarak körfez oluşturması ve üç ırmağın Karadeniz ile birleştiği noktada yer alması, kara parçaları ve sularla çevrili kuytu bir alanın savunulmasındaki önemini tanımlar. Denizin ve nehirlerin sınırladığı alandaki burunda konumlanan Özi Kalesi'nin kuzeyinde iki suyu kontrol altına alacak biçimde ve su başlarında şaranpo kazıklarının çakılarak palanka inşası uygun görülmüştür.

⁶¹ Uğrun: Tehlike anında kaçmak için yapılmış gizli sur kapısı. Sözen ve Tanyeli 1996, s.244.

⁶² BOA., C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662.

⁶³ Akkirman: Beyaz kale anlamına gelmektedir. Ukrayna'da Dinyester nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde konumlanan bir şehirdir. Dinyester nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde, önu sonradan kapanarak kıyı gölü haline gelen bir körfezin sağ kenarında bulunmaktadır. Akkirman Kalesi, Ukrayna'daki en büyük kaledir. Bkz. Bilge 1989, 2; s.269-270.

maaşlarını ocaktan biri zabtetmiş ve paralarını alamadıklarından dert yanarak, perişan ve mağdur kaldıklarını ifade etmişlerdir. Palankanın üç tabya ve kuleleri, asma köprü ve içinde olan cami harap olmuş, az masrafla tamir edileceği, yeterli top ve mühimmata ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir⁶⁴.

F. Kauffer'in Karadeniz'in Batısındaki Kale İnşaatı Faaliyetleri

Belgeler, F. Kauffer'in kale inşasında yoğun olarak faaliyet gösterdiği yılları, 1794-1797 yılları olarak işaretlemektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarında yer alan ve özetlerde Kauffer'in adının geçtiği belgelerin çoğu, tahmini tarihlere dayandırılmıştır. Bu sebeple, temkinli davranmakta fayda bulunmaktadır. F. Kauffer'in en erkeni 1792 yılına tarihlenen Osmanlı kalelerinin çizimlerinin Rus arşivlerinde yer aldığı bazı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Kalelere ait ek yapılarla, stratejik önem arzeden pek çok bölgenin haritasının Rus arşivlerindeki tasnifte yer alması önemlidir⁶⁵. Kauffer, Ruslara verdiği bu bilgilerin ötesinde kale yapımları konusunda Osmanlı yönetimini yönlendirmekte ve inşaatların gidişatını denetlemekteydi. Bu sebeple, inşaat pratiğine dair eksikleri ve sorunları da bilmekteydi. Diğer bir deyişle, kale savunmasında zafiyet gösterecek yapı bölümlerine dair detaylı bilgisi olduğu görülmektedir. Bu bakış açısıyla, Ruslarla ilişki kurduğu sürece bu bilgileri sözlü olarak da araçlarla paylaşmış olabilir.

Kauffer'in Ruslarla olan bağlantısını daha erken tarihlere çekmek mümkün müdür? Tam bilinmemekle birlikte, kale mimarlarının savaş kaybedilmesine yol açan bilgi birikiminin ciddiye alınması gerekli görünmektedir. Şöyle ki; 1790 yılında Rusların İsmail Kalesi'ne yaptıkları saldırı uzun süre sonuçsuz kalmıştır. Kaleyi ele geçiremeyen Ruslar sıkı bir abluka altına aldılar. İki ayı bulan savaşta, kalenin Rusların eline geçmesi, İsmail Kalesi mimarının kalenin en zayıf noktası olan Bender Kapısı'nı Ruslara ihbar etmesiyle gerçekleşmiştir⁶⁶. Tarihçiler tarafından dikkat çekilen bu konu önemlidir. Kale mimarı yüzünden İsmail Kalesi'nin Rusların eline geçmesi, kale yapımlarında çalışan inşaat alanının aktörlerinin stratejik önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Bu dönemde, savaşın kaybedilmesine neden olan kale mimarının kim olduğu hakkında fikir yürütmek zordur. Bu zorluk, makale boyunca anlatılan ve anlamlandırılmaya çalışılan Osmanlı inşaat örgütlenmesindeki aktörlerin sayıca çokluğundan kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, birkaç kale inşaatının bir arada yürütülmesi, bina eminlerinin birbirlerinin işlerini kontrol etmeleri, baş mimar ya da mimar ağının faaliyeti ile

⁶⁴ BOA., C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662.

⁶⁵ Frumin 2011, s.99-106.

⁶⁶ Bkz. Anon., *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* 1971, 5; 2718.

mühendis sıfatıyla yabancıların işe dahil olmaları ve savunma alanında faaliyet gösteren üst rütbeli askerlerin inşaat işlerini yönlendirmesiyle çok mimarlı bir alandan söz edilmesi mümkündür. Kauffer'in Ruslarla siyasi ilişkisinin sınırları tam olarak bilinmemekle birlikte, daha geç dönemlerdeki çalışmalarını Ruslarla paylaştığı tespit edildiğinden, İsmail Kalesi'nin de savunma zafiyeti gösteren noktalarının Kauffer tarafından Ruslara bildirilmesi olasılıklar arasında yerini almaktadır. 1790 yılında yazıldığı tahmin edilen ve bu öngörüğü destekleyen bir belgeye göre, Mühendis Kauffer'in, Akkirman Kalesi'nin kontrolü için kaleye Bina Emini Hasan Ağa ile birlikte gideceği, bir sene öncesinde de İsmail, Kili ve çevresini kontrol etmek için gönderildiği, harcırahtan ayrı olarak Kauffer'e 5000 kuruş verildiği bilgisine ulaşılmaktadır⁶⁷.

François Kauffer'in Ruslara sunduğu haritaların Karadeniz'in en önemli limanları ve kaleleri, gerek Anadolu bölümü gerekse batı bölümü hakkında kapsamlı ve önemli bilgiler içerdiği görülmektedir. Bu haritalarda, boğazlar hakkında stratejik bilgilerin mevcut olduğunu saptamak mümkündür. Kauffer birinci elden şahsen topladığı bilgiler dışında başka kişiler tarafından oluşturulan haritalara da sahiptir. Şüphesiz, bulunduğu görev sayesinde Kauffer çok çeşitli kartografik belgelere rahatlıkla ulaşabiliyordu. Fransa büyükelçiliğinde görev aldığından, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetine girdiğinden birçok harita derleme projelerine dahil olmuştu ve büyük ihtimalle nitelikli kişisel bir dökümantasyona sahipti. Rus Askeriye Tarihi Ulusal Arşivleri'nde 21 Aralık 1797 ile 19 Ocak 1798 tarihleri arasında ait olan bir mektup dikkat çeker. Bu mektup, Akkirman Kalesi'nin savunma durumunu betimlemektedir. Rapor niteliğinde olan mektubun nasıl Rusların eline geçtiği bilinmemektedir. Ancak, Rusların bakış açısına göre, Fransızların Rus sınırı yakınındaki Karadeniz kalelerine ilgisi pek barışçıl olmayan niyetlerinin açık göstergesiydi. Osmanlı İmparatorluğu ile İhtilalci Fransa arasındaki yakınlaşma kuvvetle muhtemel olduğunda, Kauffer kuşkusuz taraf tutmak zorunda kalmış olmalıdır⁶⁸.

F. Kauffer'in kale yapımlarına ait faaliyetlerini içeren Osmanlı belgelerine yeniden dönülecek olursa, burada ele alınacak olanların 1794-1797 yılları arasında tarihlenenler olduğu tahmin edilmektedir⁶⁹. 2. 1. 1794 yılına ait bir belge, Bender Kalesi Bina Emini Hasan Ağa'nın kaleye vardığı günden

⁶⁷ BOA., 29 Z 1204 (a.g.y.tt.), HAT., Dosya no:183, Gömlek no: 8491.

⁶⁸ Frumin 2011, s.99-106.

⁶⁹ Tarihlerin tahmini olmasının nedeni, Kauffer'e ilişkin bilgilerin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çoğu *Hatt-ı Hümayûn* özetlerinde yazan kısaltmadan kaynaklanmaktadır. Bu kısaltma, "a.g.y.tt." biçimindedir ve açılımı "adı geçen yıl tahmini tarihtir" anlamındadır. Bu açıdan Kauffer hakkında bilgi alabildiğimiz *Hatt-ı Hümayûn* belgelerinin tarihlerine temkinli yaklaşmak adına metin içinde tarihlerin tahmin edildiği bilgisi eklenmiştir.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

Mühendis Kauffer'in dönüşüne kadar olan süreçte, mühendisin yaptığı resim gereğince bedeni güç harcayarak inşaaya çabaladığı kalenin resme uygun olarak inşa edildiğinden söz etmektedir. Şaranpolelere (şarampoller) dikkat göstererek, toprak içine mühendisin tarif ettiği biçimde kazıklar dikilmiştir. Mühendisin mahareti ve gayreti ile bina emininin çabaları ve dikkat göstermesi takdir edilmektedir. Bina eminine yapılan övgüyle çalışma isteğinin bir kat daha arttığı ve "İslambol Kapısı'ndan Ağa Tabyası'na" kadar "*şarampoları dikmiş*" olduğu belirtilmektedir. Daha doğru bir anlatım biçimiyle söz edilenin şarampo kazıkları olduğu tahmin edilebilir. Belgelerde çeşitli yazım biçimi ile görülen şaranpo (şarampo, şaranpole); sağlam gövdeli ağaçlardan yapılan cephe hattıdır. Yarısı dikey, diğer yarısı yatay olarak kullanılan kütüklerin toprağın derinliklerine çakılarak ve toprakla takviyesi ile inşa edilirler. Dikey kütükler, yatay kütükler ile sağlamlaştırılırlar. Bir saldırı anında karşıdan gelebilecek mermi ve taşlardan korunmak için üst örtülerinde ağaç dalları ve toprak malzeme kullanılmaktadır. Şaranpolleri dik yerleştirerek, yarım daire biçiminde form vererek kuleler oluşturulur ve bunların içleri toprakla doldurulurdu. Kuleleri top atışı yapmak için kullanmaktaydılar. Şaranpo kazıkları bataklıkli sahalarda da birbirlerine dallarla bağlanarak toprakla takviye edilirdi. Oldukça sağlam inşa edilen şaranpollü palankaların topla yıkılmaları güçtür⁷⁰. Belgede tarif edilen böyle bir inşa faaliyeti olmalıdır. Bundan önce, şaranpolar sağlam yapılmadığı için uyarı niteliğinde çıkan bir ferman nedeniyle tüm bu ayrıntılar belgede detaylı olarak yer almıştır⁷¹.

1795 yılında, Mimar Ağa, Mühendis Kauffer ile birlikte Bender, Hotin, Kili ve İsmail kaleleri ile diğer kale yapımlarını kontrol etmiştir. Diğer noktalarda yeniden inşası gerekli görülen palanka ve tabyaların keşif ve kontrollerini yapan Kauffer, Bender Kalesi'nden Turla nehri sahiliyle Akkirman'a ve oradan Çingene İskelesi Körfezi'ne kadar keşifte bulunmuştur. Takviye edilmesi gereken iskele ve bazı rüzgârlardan korunan duba ve şalopeler⁷² ile inşası gereken tabya ve palankaların mahallerini bir harita çizerek işaretlemiştir. Gerek harita, gerek kontrol ettikleri diğer mahallerin resimleri

⁷⁰ Marsilli 1934, s.247, 252-253.

⁷¹ BOA., 29 Ca 1208, HAT., Dosya no:130, Gömlek no:5376.

⁷² Şalope: Şalope veya çalope, küçük yelkenli ve ambarsız gemilerdendir. Brikten küçük ateş gemisinden büyüktür. Daha çok kalyonların yedeğinde haberleşme vasıtası olarak kullanılmıştır. Büyük ve küçük olmak üzere iki ayrı ölçüde yapıldığı için uzunlukları farklıydı. On iki topu olan bir şalopedede bir reis, iki reis yardımcısı, yelkenci, kâtip, çavuş, kılavuz, beş humbaracı, yedi topçu ve kırk üç gemici olmak üzere altmış iki mürettebat görev yapıyordu. Şalopelerin 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı donanmasında kullanılmaya başlandığı belgelerde yer alan "nev-îcâd" (yeni buluş) olarak takdim edilmesinden anlaşılmaktadır. Bkz. Bostan 2007, s.169. Ayrıca bkz. Pakalın 1993, III; s.307.

müsvedde olduğundan; Kauffer'in bunları başka kâğıtlara ölçekli olarak aktardığı ve Mimar Ağa ile birlikte çizimleri inceledikleri anlaşılmaktadır. Kalelerin keşif defterlerinde, ölçekli çizimlerin son haliyle hazırlanarak, açıklayıcı bir yazı ile sunulmasını amaçlamaktadır. Bender Muhafızı Vezir Hasan Paşa'nın ifadelerine göre, Mimar Ağa inşaat bitene kadar orada ikâmet edecektir, bu yazışma yapılırken de inşaat sürmektedir. Bina Emni Hasan Ağa'nın gayreti, mühendisin sadakati ve Mimar Ağa'nın keşif defterindeki dikkati belgede vurgulanmıştır⁷³. Bununla birlikte, kalelere tırmanmayı engellemek için üç kat kazık dikildiği ve hançerli şarpanpo adı verilen muhtemelen “†” biçiminde üst üste ahşap kazıklar çakıldığı tespit edilmiştir⁷⁴.

1795 yılına ait olduğu tahmin edilen belgede, İrâd-ı Cedîd Defterdarı Mustafa Reşid Efendi'nin tahririne göre, Bender'in topçusuna ve içindeki halka kaleyi korumak için çeşitli uygulamalar yaptıracak, talim yapılmasını sağlayacak, fen sahibi becerikli birkaç “*ofiçiyal*”⁷⁵ görevlendirilerek kalede ikâmet ettirilmelidir. Bu konunun üzerinde Reşid Efendi'nin gerekli çalışmaları yapması uygun görülmektedir. Becerikli *ofiçiyal* sağlanması için çeşitli kişiler seferber edilmişlerdir. Devrim sonrası Fransız firarilerinden İngiltere'de bulunanlardan bu vafsa sahip birkaç *ofiçiyal* sağlanarak gönderilmesi için İngiltere'de elçi olan Yusuf Ağâh Efendi'ye Bâb-ı âlî'den mektup gönderilmiştir. Bunun ötesinde, Fransız firarilerden İtalya'da bulunanlara mektup yazılarak getirtilmesi görevi de Kauffer'e ihale edilmiştir⁷⁶.

1795 yılında yazıldığı tahmin edilen bir belge, Bender Muhafızı Hasan Paşa tarafından Bender Kalesi'nin yerli neferatının düzeni, halkın meskenlerini düzenlemesi ve Akkirman Kalesi'nin inşasının gerekliliğine dair resmi bir mektuptan söz etmektedir. Bu mektupta, madde madde kalelere ait eksiklikler ele alınmıştır. Akkirman Kalesi de bu maddelerin içinde yer almıştır. Birkaç defa Bâb-ı âlî'de yapılan görüşmelerde, Akkirman Kalesi'nin inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmışsa da, kalenin inşasına başlanması maddi güçlük yaratacağı için göze alınamamıştır. Akkirman Kalesi'ne başlansa, çok fazla tadilata ihtiyacı olduğundan ve bu maddi yükün İsmail ve Bender kalelerinin inşalarını sağlayan Eflak ve Boğdan halkından karşılanması isteneceğinden, buradaki halkın “*yorulacağı*” (zorlanacağı) düşünülmektedir. Öncelikli ve önemli görülen, yapılmakta olan İsmail ve Bender kalelerinin tamamlanmasıdır. Eflak ve Boğdan halkının ancak bu iki kalenin inşasına tahammül edebileceği

⁷³ BOA., 29 Z 1209, HAT., Dosya no:1458, Gömlek no:27.

⁷⁴ Bkz. BOA., 29 Z 1209 (a.g.y.tt.), HAT., Dosya no:1406, Gömlek no: 56956.

⁷⁵ Bu kelimenin esası Fransızca “*Officier*” kelimesi olmalı. Görevli, subay, memur anlamına gelmektedir. Bkz. Fransızca Cep Sözlüğü 2007, s.167.

⁷⁶ BOA., 29 Z 1209, HAT., Dosya no: 235, Gömlek no: 13064.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

düşüncesinden hareketle, İsmail Kalesi'nin inşaatının en kısa sürede sona erdirilmesi amaçlanmaktadır. İsmail Kalesi inşaatı bitirildikten sonraki yıl Akkirman Kalesi'ne başlanması daha uygun bulunmuştur. Ancak, bu biçimde de Bender Kalesi ile birlikte tamirata girişileceğinden aynı maddi güçlkle karşılaşılması kaçınılmaz görünmektedir. Bu sebeple, eğer Sultan isterse, iki kalenin tamirine hemen başlanabileceği de öneri olarak sunulmaktadır. III. Selim'in vezire hitaben, "*Benim vezirim*" girizgâhıyla yazdığı cevapta ise kalelerle ilgili daha başka konulara dikkat çeken sorular ve emirler bulunmaktadır. "*Battal Ağa, kale inşa edecek adam değildir. Numan Bey nerede kaldı? Gidecek, vakti geliyor. İsmail Kalesi'ne dair bir düzeni, bir kararı yok. Mühendis Kofer, Bender'in resmini yapacaktı, nerede kaldı? Ve Avrupa mühendisi gelmedi mi yoksa? Kış mevsimi diye bu devlet işlerine bakılmıyorsa, yaz gelir, şimdiden dikkat ve gayret gösterilsin. Kofer havalar güzel oldukça Karadeniz Boğazı'na varıp, kıyılar ve limanları dikkatli ölçerek çizsin bakalım*"⁷⁷.

1795 yılına ait bir Hatt-ı Hümayûn'da Bender Kalesi'nde görevli Mühendis Kauffer'in mektubunun tercümesi yer almaktadır. Kauffer'in Mimar Ağa ile Kili Kalesi'nin kontrollerini yaptıktan sonra, Sünne Boğazı'na gittiği ve her iki Boğaz'da da kalelerin önemli ölçüde tamire ihtiyacı olduğunu tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Kalelerin tamirler ile sağlaştırılacakları ve gerekli özene ihtiyaçları olduğu, ancak kalelere getirilecek düzenin devlet tarafından da beğenilmesinin beklendiği ifade edilmektedir. İsmail Kalesi Bina Emîni Reşid Efendi'nin gayretleri ile tamamlanmış ve Kauffer "*ilminin yetiştiği*" kadarıyla Reşid Efendi'ye yardımda bulunmuştur. "*Duvarcı işi*" (taş duvar örme işi olmalı) ile tüm tabyalar her taraftan kapanmış, mazgallar açılmış ve 20 gün içinde hendeklerden ve dışarıdaki alanın bitirilmesinden başka bir iş kalmamıştır.

Böyle büyük bir kalenin yaz süresince bu noktalara getirilmesi mucize olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, önceki halinden "*yüz kat*" daha sağlam olacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. Kauffer'e göre, aslından farklı olarak lüzumsuz çok miktarda kulenin ortaya çıkmasıyla, bazı hataları bulunmaktadır. Bina Eminine bazı sorular sorduğunu dile getiren Kauffer, kale topuyla korunması mümkün olmayan mahallerin ateşin kullanılması vasıtasıyla düşmanı uzaklaştırmaya yarayacağını ve bu yolla yalı tarafının emniyetinin sağlanacağını bildirmiştir. Kauffer, yapılması önem arz eden istihkâmın arttırılmasının az masrafla yapılabileceğini düşünmektedir. Çimli topraktan yaptırılınca kalenin mukavemeti artacak ve savunma sırasında fayda sağlanacaktır. Kauffer, ertesi gün mimar ağa ile birlikte, Tolcu'ya, Taşburun'a

⁷⁷ BOA., 29 Z 1209 (a.g.y.tt.), HAT., Dosya no:183, Gömlek no: 8407.

ve oradan Köstence, Minkalya, Kelegra, Varna ve Boğaz körfezine gidip, İstanbul'a döneceklerini bildirmiştir. Bunun karşılığında III. Selim, “Benim vezirim, tahriratı gördüm, Reşid Efendi İsmail Kalesi'nin binasına özen göstermiş, ancak asker düzeni gibi bazı durumları ne yaptı? İsmail tarafında olan Başmimar Nurullah Ağa, Mühendis Kauffer ile İsmail'den hareket ederek, Hotin, Bender, Kili, Akkirman ve Süne boğazına gelerek, kontrol ettikten sonra, tekrar İsmail Kalesi'ne hareket etmiş, oradan da Tolcu, Taşburun ve diğer mahallere giderek, İsmail Kalesi binasının inşaat durumunu kapsamlı biçimde raporlamıştır⁷⁸.”

1796 yılında yazıldığı tahmin edilen bir belgeye göre, Kauffer bundan önce Bender Kalesi'ni kontrol edip döndükten sonra kalenin durumunu resmi bir mektupla anlatmıştır. Bunun dışında, Bender Kalesi'nin çizimini yapmış, gerek o ana kadar inşa edilen ve tamamlanan gerekse inşaatına başlanan tüm alanları tek tek resimde işaretlemiş ve beyan etmiştir. Bazı istihkâma ait ifadelerini de mektupta kaydetmiştir. Mimar Ağa'nın da Bender Kalesi'ne ilişkin bir keşif defteri bulunmaktadır. Kauffer'in mektubunda değindiği bazı maddelerin devlet işlerini güçleştirmeye sebep olacağı, bazısının da “benzeri olmayan haller yaratacağı” düşünülmektedir. “Benzeri olmayan haller yaratma” korkusu, inşaat pratiğinde ve kale yapımlarında ilk kez uygulanacak usullerin verdiği tedirginlikten kaynaklanmış olmalıdır. Bu sebeple, Mimar Ağa da birkaç defa Bâb-ı âlî'ye getirilip, mühendisin mektubunda yer alan maddeler ve diğer önemli ve öncelikli olan durumlar için etraflıca sorgulanmış ve Mimar Ağa kendisine yöneltilen soruları cevaplamıştır.

İfadelere göre, kalede bulunan zahire ambarı ahşap olduğundan yıkık bir hale gelmiştir. Hem yeri hem de malzeme olarak ahşap olmasının uygunsuzluğuna dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte, yıkık olmasa bile yıkılması uygun görülmektedir. İç kalenin sınırladığı alanda duvarları kâgir ve üzeri tonoz bir başka ambar inşası gerektiğini Mimar Ağa söylemiştir. İç kalede bulunan birkaç kulenin tahminen 250.000 keyl zahire almaya uygun olduğu, ancak döşemelerinin sağlamlaştırılarak çatılarının tonoz olarak inşa edilmesi gerektiğini Mimar Ağa ifadelerine eklemektedir. Yıkık olan ambarın 180.000 kile zahireye dayandığını işi bilen kişiler haber vermiştir. Dolayısıyla, kulelerin zahire konması için kullanılması dışında başka bir ambar inşa edilmesine ihtiyaç vardır.

Yalnız kalenin sağlamlaştırılması ya da bina eksiğinin tamamlanmasına bakılmayıp, askerlerin de çoğaltılarak, nizama, düzene sokularak kalenin korunması konusunda devamlılık sağlanmasına dikkat çekilmektedir. Reyanın iskânıyla kalenin etrafının ve yan taraflarının imar edilmesine dikkat

⁷⁸ BOA., 1 Ş 1209, HAT., Dosya no:1457, Gömlek no:7.

edilmelidir. Aksi durumda, askerden yoksun ve reayadan arınmış bir alanın düşman hücumuna açık olacağı vurgulanmaktadır⁷⁹.

Mark L. Stein, Osmanlıların taş kaleler inşa ettiklerini, ancak topçuluk çağı kalelerinin alçak, toprak destekli surları yerine, yüksek taş duvarlar dikme eğilimi gösterdiklerini kaydeder⁸⁰. Bunun doğru olmadığını söylemek mümkündür. Hatta, M. L. Stein'in söyleminin tersine, yüksek duvarlara sahip kalelerin duvarlarının kısaltılması yoluna gidildiğini iddia etmek de mümkündür. 1801 yılına ait olduğu tahmin edilen bir belgede, Bender Kalesi Mühendisi Kauffer, kalenin boyunun kısaltılması gerekli bölümlerini ve istihkâma ihtiyaç gösteren yerlerini, sunduğu bir resimle belirlemiştir. Mühendisin önerdiği bu inşaat işlerinin gerekliliğini doğrulayan Bender Muhafızı ve Bina Emni'nin tahriratları ve bir önceki sene kaleye gereken levazımatı içeren defter gereğince, amele tedarik edilmesi ve kalenin kısaltılması hususu Reşid Efendi'ye havale edilmiştir. Reşid Efendi, Kauffer ile gerek levazımat, gerekse kalenin kısaltılması için yapılması gerekeni konuşmuş, hatta konağına çağırarak müzakere etmiştir. Bu konunun ötesinde, kuşatma zamanında Turla nehrinden su almak için kullanılan sarnıç küçük olduğundan biraz genişletilmesi (resimde gösterildiği ifade edilmekte ise de belgede çizimler bulunmamaktadır) gerekli görülmüş ve sarnıç havuz gibi durgun suya sahip olduğu için kötü koktuğu dile getirilmiştir. Bu sarnıcın hastalık yaymasının mümkün olacağı düşünüldüğünden, çözüm getirmesi açısından, "nehrin yukarı tarafından yol açarak akıntı sağlansa kokudan kurtulmak mümkün müdür?" diye Kauffer'e sorulduğunda, yukarıdan bir yol açılmasının 3-4 bin kuruş masrafla olacağı ve kokudan kurtulmanın bu biçimde mümkün olabileceği Kauffer tarafından bildirilmiştir⁸¹.

1797 yılında Kauffer'in başka bir devlet adına çalışmaması ve imparatorluğu terk etmemesi düşüncesiyle bir işe tayin edilmesi için Mustafa Reşid Efendi ile görüşülmüştür. Mühendisin, ressamlığı (teknik resim yapabilmesinden söz ediliyor olmalı) vesilesiyle daha önce Kili Kalesi'nin planını yaptığı ve inşa ettiği ifade edilmektedir. Ancak, kalenin 1797 yılında bitirilememiş olduğu ve tamamlanması gerektiği anlaşılmaktadır. Kaleyi tamamlaması için mühendisin yine Kili'ye gönderilmesi ve eski aylığı olan 500 kuruşun 10 Şevval'den itibaren kendisine verilmesi Mustafa Reşid Efendi tarafından önerilmiştir. Kili'ye gönderilerek başka devlete gitmesinin engellenmesi ve Kili Kalesi'nin inşaatının bahane edilmesi de söz konusu

⁷⁹ BOA., 29 Z 1210 (a.g.y.tt.), HAT., Dosya no: 202, Gömlek no:10413.

⁸⁰ Stein 2007, s.46.

⁸¹ BOA., HAT., Dosya no:1479, Gömlek no:06.

olmuştur⁸². Kauffer'in gönderilmemesi ve Osmanlı'ya hizmet etmeye devamı hususu III. Selim'in huzurunda da görüşülmüştür. Kauffer'e diğer devletin hizmetine girmemesinin açıkça söylenmesi uygun görülmemiş, bazı devlet işlerinde istihdâm edilmesi hakkında Mustafa Reşid Efendi ile konuşulmuştur. Sonuçta, mühendisin ressamlığı öne sürülerek, Kili Kalesi'nin inşaatına devam ettirilmesi uygun çözüm olarak benimsenmiştir⁸³.

Sonuçlar

III. Selim döneminin yaklaşık ilk on yılında, tamir edilen ve ekler yapılan stratejik önemi olan Karadeniz'in batısındaki bazı kalelerin inşaat süreçlerinin izleri; kalabalık grupların kararları doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bu süreçte, François Kauffer ve Joseph Gabriel Monnier gibi iki Fransız mühendisin kale ve palanka yapımlarını yönlendirmeleri etkili olmuştur. Kuşkusuz, makalede ele alınan konu yoğun inşaat faaliyetlerinden sadece bir bölümüne ışık tutmak amacıyla incelenmiştir. III. Selim döneminde uluslar arası ilişkilerdeki dinamik siyasi süreç, Fransa, Rusya, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi zaman müttefik kimi zaman düşman olmalarına yol açan bir dizi anlaşma ve savaş durumunu gerektirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, savaşlar sürdüğü ve savaş çıkma ihtimali ağırlık kazandığı sürece, III. Selim döneminde kale ve ek yapılarına ait inşaatlar yoğunluk kazanmıştır.

Kalelerin yeniden yapılması düşünüldüğü gibi, tamir edilerek, tabya, siper ve palankalar ile tâhkim edildiği de tespit edilmektedir. III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedid hareketiyle birlikte, askerlik ve harp fenni konularında Fransız askeri teşkilatı ve askeri tekniğinin örnek alındığı ileri sürülmekle⁸⁴ birlikte, Rus kalelerinin inşa usullerinin III. Selim döneminde etkili olduğu söylenmelidir. Özellikle, çimli toprak olarak anılan, puzolan ve kireç karışımından oluşan bugünkü çimentonun ilk denemelerinden kabul edilebilecek bir malzemenin toprakla birleştirilerek kale duvarı inşasında kullanılması, taştan inşa edilen kalelerden daha hızlı tamamlanması nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. Bu malzemenin inşaat sürecini ve maliyeti azalttığı görülmektedir. Marsilli, 1666 yılına doğru yaptığı gözlemlerden Türklerin kendilerine has tahkimat usullerinin olmadığı ve kalelerini dört kenarlı veya daire planlı olarak inşa ettikleri sonucuna varmıştır⁸⁵. Oysa, III. Selim döneminde kale yapım ve tamirlerindeki hızlı süreç, malzeme seçimi ve form tercihleri bu gözlemin geçersiz hale geldiğini göstermektedir. Kalelerin

⁸² BOA., 10 L 1211, *HAT.*, Dosya:220, Gömlek no:12198.

⁸³ BOA., 11 L 1211, *HAT.*, Dosya no:1434, Gömlek no:58932.

⁸⁴ *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* 2004, I; 64.

⁸⁵ Marsilli 1934, 252.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

tabyalarla güçlendirilmesi ve tabya sayılarının artırılması kale inşaatlarını dinamik tutmaktadır. Kale içlerinde bazı fonksiyonları karşılayan yapıların tadilata ihtiyaç göstermesi ve savunmaya yönelik tedbirler nedeniyle yer değişikliği ve daha uzun ömürlü inşaat malzemesi ile yapılma isteği inşaat alanında ciddi bir istihdam yaratmakta ve kalelerin mimari değişime uğramalarını sağlamaktadır. Tespitlere göre, savunmayı arttıran ve düşmanı uzak tutmayı sağlayan bazı yöntemler yabancı mühendisler aracılığıyla benimsenmiştir. Sözelimi; tabyaların sayıca artırılması ve tabyanın yapılacağı yerin önemi vurgulanmaktadır. 200-300 askerle korunan tabyaların etrafının korunaklı mevzilerden oluşması gerekmektedir. Bununla birlikte, düşman askerinin tabyaya saldırısı söz konusu olduğunda savunma için asker yardımının kolaylıkla sağlanması önemlidir. Bu düşünceye paralel bir başka görüş, kalelerin de birbirlerine yakın olmasına özen gösterilmesini gerektirmiştir. Özellikle, mühimmat yardımının kolay sağlanması amacıyla birbirine yakın mesafelerde kale inşa etmeye özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Yakın mesafede inşa edilecek iki kale, aralarından geçen akarsuyun iki tarafında ve aynı aksta olmayacak biçimde konumlandırılmaktadır. Her bir kalenin yakınında yer alması gereken tabyası ile düşünüldüğü tespit edilmektedir. Tabyaların yakınında tepe ya da benzer doğal yükseltilerin olması, düşmanın o noktada bir batarya inşa etmesini mümkün kılacağından ve bu durumun da tabyaya zarar vereceği düşünüldüğünden uygun görülmemiştir. Kalenin tabyalarının yetersiz kaldığı mahalleri desteklemek amacıyla kaleden ayrı olarak içi dar, kule kale biçiminde şans adı verilen savunma yapıları inşa edilmiştir.

Kale, tabya ya da palankaların etrafındaki hendeğin derin olmasına özen gösterilmekteydi. Hendeğin hemen bitişiğinde toprağa dik yerleştirilen ağaç gövdesinden üretilen şarampo kazıklarının yatay kazıklarla berkitilerek ve arkadan çimli toprakla desteklenerek top saldırılarına karşı koymaya elverişli hale getirildiği tespit edilmektedir. İçine top yerleştirilen bu yapılar palanka olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte, dört tarafı hendekle çevrili sepet örgü biçiminde kazıkların dallarla bağlanarak oluşturulduğu üstü açık yapılar ise tüfek atışları için uygun hale getirilmiştir ancak top atışları karşısında zayıf strüktürlerdir. Sepet duvar sisteminin üzerine açılan deliklerden tüfekte düşmana karşı koymak mümkün hale getirilmiştir. Tırmanmayı iyice imkânsızlaştırmak için “hançerli şarampo” kazıkları kullandıkları ve üç kat kazık diktikleri Yanık Palanka’daki gibi örnekler de bulunmaktadır. Kalenin deniz tarafında bulunan yönlerinde hendek açılmanın gereksiz olduğu düşünülmüştür. Ne kadar etkili uygulandığı bilinmemekle birlikte, her tabyanın içinde kışlakların olmasına dikkat ediliyordu. Bir tabyanın düşman askerini bertaraf etmesi için gerekli şartlar sağlansa bile başarısız olma ihtimali her zaman bulunmaktaydı. Bu sebeple, düşmanın kentin içine yayılmasının engellenmesi

için etrafındaki coğrafi şartlar değerlendirilmektedir. Düşmanın yayılmasını durduran bazı doğal engeller hesaba katılarak tabyaların yerleri seçilmekteydi. Kule ve kale duvarları alçaltılmıştır. Kuleler, kimi zaman zahire deposu kimi zaman barut mahzeni olarak kullanılmıştır. Bir kalenin inşa ve tamirine başlamadan önce etrafında birbirine bitişik kazıklar çakılarak bir perde duvar oluşturulmuş ve yabancıların inşaatı izlemesine engel olunmuştur. Özellikle, lağımın ve yer altının yabancı gözlerden uzak tutulması için kazıklardan yapılan duvarlara açılan kapılar yeniçeriler tarafından korunmaktaydı.

KAYNAKLAR

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

a. BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Belgeleri

HAT., Hatt-ı Hümayûn

HAT., Dosya no:1479, Gömlek no: 06.

HAT., Dosya no:1457, Gömlek no: 7.

HAT., Dosya no:1458, Gömlek no: 27.

HAT., Dosya no:130, Gömlek no: 5376.

HAT., Dosya no:183, Gömlek no: 8491.

HAT., Dosya no:1406, Gömlek no: 56956.

HAT., Dosya no: 235, Gömlek no:13064.

HAT., Dosya no:183, Gömlek no: 8407.

HAT., Dosya no: 202, Gömlek no:10413.

HAT., Dosya: 220, Gömlek no:12198.

HAT., Dosya no: 1434, Gömlek no: 58932.

HAT., Dosya no:177, Gömlek no: 7840.

HAT., Dosya no: 598, Gömlek no: 29331-L

HAT., Dosya no: 201, Gömlek no: 10331.

HAT., Dosya no:1244, Gömlek no: 48320-N

HAT., Dosya no:1458, Gömlek no:10.

C. AS., Cevdet Askeri

C. AS., Dosya no:176, Gömlek no: 7662.

C. AS., Dosya no: 1069 Gömlek no: 47080.

C.AS., Dosya no: 212, Gömlek no: 9100.

C. AS., Dosya no: 979, Gömlek no: 42679.

C. AS., Dosya no: 985, Gömlek no: 42991.

C. AS., Dosya no: 467, Gömlek no:19473.

C. AS., Dosya no:218, Gömlek no: 9296.

C. AS., Dosya no:1142, Gömlek no: 50769.

C. ML., Cevdet Maliye

C. ML., Dosya no: 544, Gömlek no: 22347.

HRT.h, Gömlek no:187.

b. Kitaplar ve Makaleler

- Acun ve Gürdal Seden Acun, Erol Gürdal, “Yenilenebilir Bir Malzeme: Kerpiç ve Alçılı Kerpiç”, *TMH- Türkiye Mühendislik Haberleri*, 5, S.: 427, 2003, s.71-77. www.imo.org.tr/
- Akman 2003 Süheyl Akman, “Yapı Malzemelerinin Tarihsel Gelişimi”, *TMH-Türkiye Mühendislik Haberleri*, 4, S.: 426, 2003, s.30-36 www.imo.org.tr/
- Anonim 1971 Anonim, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.: 5, Güven Yayınevi, İstanbul.
- Beydilli ve Şahin 2001 K. Beydilli ve N. Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Eseri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bilge 1989 Mustafa L. Bilge, “Akkirman”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.:2, İstanbul, s.269-270.
- Bostan 2007 İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz Deniz Organizasyonu/ Teşkilat/ Gemiler*, Küre Yay., İstanbul.
- Çoruhlu 2010 Yaşar Çoruhlu, “Savunma Hatlarından Yaşam Alanlarına Kaleler”, *19. Kaleli Kentler Sempozyumu 8-11 Ekim 2009*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Osmangazi Belediyesi, Bursa, s.60-67.
- Devellioğlu 2003 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, 20. Bs., Ankara.
- Eyice 2001 Semavi Eyice, “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, s. 234-242.
- Frumin 2011 Mitia Frumin, “François Kauffer (1751-1801): Le Destin D’un Cartographe Français Au Service De L’étranger”, *CFC*, No: 207, s. 95-106, <http://www.lecfc.fr/new/articles/207>,
- Gür vd. 2012 N. Volkan Gür, Ömer Ş. Deniz, Savaş Ekinci, “Kagir Yığma Duvarlarda Taşıyıcı Malzeme ve Bileşenler”, *6. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu 12-13 Nisan 2012* Uludağ Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi Bursa, www.catider.org.tr/pdf/sempozyum6/14.pdf
- Hasol 1993 Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yay., 5.Bs., İstanbul.
- Kafesçioğlu ve Gürdal Ruhi Kafesçioğlu, Erol Gürdal, “Çağdaş Yapı Malzemesi-Alker “Alçılı Kerpiç”, <http://web.itu.edu.tr/>,
- Lechevalier 1800 J.B. Lechevalier, *Voyage de la Propontide et du Pont Euxin*, Paris.
- Mahmud Râif Efendi *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yeni Nizamların Cedveli*, İngiltere Krallığı nezdindeki Osmanlı İmparatorluğu Sefareti Başkatibi Mahmud Raif tarafından tertip edilmiştir. Cebir ve Hendese Müderrisi Abdurrahman Efendi İdaresinde altındaki Yeni Mühendishane Matbaasında basılmıştır. İstanbul 1798.

III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri

- Marsilli 1934 Türkçeye Çev. ve Yay. Haz.: Arslan Terzioğlu ve Hüsrev Hatemi Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988.
Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, Çev.: M. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkanıharbiye, Ankara.
- Nişancıyan 2003 Sevan Nişancıyan, *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçe'nin Etimolojik Sözlüğü*, 2. Bs., Adam Yay., İstanbul.
- Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, C. 1, Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu IRCICA, İstanbul 2004.
- Pakalın 1971 Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 2. B., MEB., İstanbul.
- Pakalın 1993 Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB., 4. B., İstanbul.
- Paviot 1982 Jacques Paviot, "Les Voyages de Joseph Gabriel Monnier (1745-1818) Un Officier du Génie Bressan à travers quelques évènements de la fin du XVIIIe siècle", *Les Nouvelles Annales de l'Ain*, Bourg-en Bresse.
- Piero vd. 1967 Rebora Piero, Francis M. Guercio ve Arthur L. Hayward, *Cassell's Italian-English English- Italian Dictionary*, 7. B., Cassel & Company Ltd., London.
- Roth 2000 Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sennett 1999 Richard Sennett, *Gözün Vicdanı Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, Çev.: Süha Sertabiboğlu-Can Kurultay, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Sönmez 1997 Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı Malzeme ve Terimleri Sözlüğü*, YEM Yay., İstanbul.
- Sözen ve Tanyeli 1996 Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 4. Bs., İstanbul.
- Stein 2007 Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Şenyurt 2012 Oya Şenyurt, *İstanbul Rum Cemaatinin Osmanlı Mimarisindeki Temsiliyeti*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, C. 2, Ed.: Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 2009.
- Yıldız 2006 Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferi'nde Lojistik ve Organizasyon*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

Oya Şenyurt

